

Методыка слоўнікавай работы і азнаямлення дзяцей з наваколлем

1. Асаблівасці слоўніка дзяцей і задачы слоўнікавай работы

У дашкольнай педагогіцы пад слоўнікавай работай разумеецца мэтанакіраваная педагагічная дзейнасць дарослага, якая забяспечвае эфектыўнае засваенне дзецьмі слоўніка роднай мовы. Развіццё слоўніка ў дзяцей разумеецца як доўгі працэс асваення слоўнага запасу роднай мовы, г. зн. колькаснага назапашвання і авалодання зместам кожнага слова.

Слова - гэта асноўная адзінка маўлення, яго будаўнічы матэрыял. У сучасных філасофскай, лінгвістычнай, псіхалага-педагагічнай навуках слова разглядаецца як знак, які абазначае вынікі пазнання, мыслення ў форме паняцця. Л. С. Выгоцкі пісаў: «Слова заўсёды адносіцца не да аднаго якога-небудзь прадмета, але да **цэлай групы** або да цэлага класа прадметаў. У сілу гэтага кожнае слова ўжо абагульняе, і з псіхалагічнага пункту гледжання значэнне слова перш за ўсё ўяўляе сабой **абагульненне**».¹ Адсюль вынікае, што асваенне дзіцям слова вымагае асваення паняцця. Паняцце вызначаецца як форма думкі – “адзінка моўнага мыслення”, паводле Л.С.Выготскага, у якой адлюстроўваецца сутнасць прадметаў і з’яў, і гэтым падкрэсліваецца яго важная роля ў пазнанні.

Слоўнік падзяляецца на *актыўны* і *пасіўны*. *Пасіўны* слоўнік — гэта словы, якія чалавек разумее, але ў актыўным маўленні імі не карыстаецца. *Актыўны* слоўнік — гэта словы, якія чалавек не толькі разумее, але і выкарыстоўвае ў сваім маўленні. Багацце і культура маўлення чалавека ў многім вызначаюцца характарыстыкай яго актыўнага слоўніка.

У актыўны слоўнік дзіцяці дашкольнага ўзросту ўваходзіць даступная яму агульнаўжывальная лексіка, а таксама спецыфічныя словы, выкарыстанне якіх тлумачыцца ўмовамі жыцця дзіцяці. Напрыклад, дзеці, якія жывуць у горадзе, ужываюць такія словы, як *трамвай*, *кіёск*, *падземны пераход* і г. д. Для вясковых дзяцей характэрна ўжыванне слоў, якія абазначаюць

¹ Выготский Л.С. Проблемы общей психологии // Собр. Соч. Т. 2. – М., 1982 С.. 17.

сельскагаспадарчыя прылады працы (*матыка, вiлы*), назвы пабудоў для захоўвання гародніны (*склеп*), дроў (*дрывотня*) і інш.

У працэсе развіцця слоўніка дзіцяці вылучаюцца два ўзаемазвязаныя бакі — колькасны і якасны.

Колькасны рост слоўніка, адзначае Д. Б. Эльконін, знаходзіцца ў прамой залежнасці ад умоў жыцця і выхавання дзяцей, індывідуальныя адрозненні тут больш вялікія, чым у якой-небудзь іншай сферы псіхічнага развіцця. У даследаваннях апошніх гадоў прыводзяцца больш высокія колькасныя паказчыкі, чым, напрыклад, у рабоце М. А. Рыбнікава, выкананай у 1926 г. Так, паводле даных В. І. Логінавай, атрыманых ў 80-я гады XX ст., к 3 гадам у слоўніку дзіцяці налічвалася 1200 слоў (супраць 400—600, якімі валодала дзіця гэтага ўзросту ў дваццатыя гады), а актыўны слоўнік шасцігадовага дашкольніка дасягаў 3000—3500 слоў (супраць 2500—3000 слоў). Паводле сучасных даных, слоўнік дзіцяці чатырох гадоў складае ад 250 да 3000 слоў, а шасцігадовага дашкольніка – да 8000 слоў (К.Ю.Пратасва).

Часціны мовы ў слоўніку дашкольнікаў рознага ўзросту і з розным узроўнем развіцця камунікатыўнай дзейнасці прадстаўлены неаднолькава.

Так, лексіка дзяцей з сітуацыйна-дзелавой формай зносін звязана з канкрэтнай прадметнай сітуацыяй, што выяўляецца ў вялікай колькасці назоўнікаў. 98 % усіх дзеясловаў, якімі валодае дзіця, абазначаюць толькі канкрэтныя прадметныя дзеянні (есці, спаць, ісці і да т.п.).

У дзяцей з пазасітуацыйна-пазнавальнай формай зносін, дзе на першы план выступаюць задачы атрымання ад дарослага інфармацыі аб навакольных прадметах і з'явах, спосабах дзеяння, пашыраецца запас слоў, звязаных з адлюстраваннем якасцей прадметаў і з'яў рэчаіснасці (хуткі, лоўкі, празрысты, дажджлівы і да т.п.).

Для маўлення дзяцей з пазасітуацыйна-асобаснай формай зносін, якія імкнуцца атрымаць інфармацыю аб нормах узаемаадносін паміж людзьмі, характэрны этычныя прыметнікі і тыя, што абазначаюць фізічны стан, узрастае роля дзеясловаў валявога і інтэлектуальнага дзеяння (стомлены, акуратны

клапатлівы, падумалі і вырашылі і да т.п.).

Якасны рост слоўніка абумоўлены працэсам засваення дзецьмі значэння слова. Этапы развіцця значэння слова ў дзяцей раскрыты М. М. Кальцовай.

Для дзіцяці канца першага — пачатку другога года жыцця слова азначае толькі адзін пэўны прадмет (лялька, шапачка, дом). Тут слова - эквівалентнае пачуццёваму вобразу прадмета.

К канцу другога года жыцця слова для дзяцей абазначае групу адпаведных прадметаў («лялька» — гэта розныя лялькі). Значэнне слова тут больш шырокае, разам з тым яно менш канкрэтнае.

У 3-3,5 гады ў дзяцей назіраецца больш высокая ступень абагульнення: слова абазначае некалькі груп адпаведных прадметаў («цацкі», «посуд»). Сігнальнае значэнне такога слова вельмі шырокае, разам з тым яно значна аддалена ад канкрэтных вобразаў прадметаў.

Апошняя ступень абагульнення - у слове як бы дадзены шэраг папярэдніх узроўняў абагульнення (слова «рэч», напрыклад, змяшчае ў сабе абагульненні, якія ахопліваюць словы «цацкі», «посуд», «мэбля» і інш.). Сігнальнае значэнне такога слова надзвычай шырокае, а сувязь яго з канкрэтнымі прадметамі прасачыць даволі цяжка. Такі ўзровень абагульнення даступны дзецям толькі на пятым годзе жыцця.

Ужываемыя дашкольнікамі словы трэцяй і чацвёртай ступеней абагульнення («добры», «злы», «людзі», «ежа») часта бедныя па змесце і не могуць быць аднесены да слоў, якія нясуць высокія ступені абагульнення. Напрыклад, розніцу паміж садавінай і агароднінай дзеці тлумачаць так: «Садавіну ядуць сырой, а калі вараная — гэта агародніна». Пры сістэматычнай рабоце, адзначае М. М. Кальцова, даволі лёгка ідзе фарміраванне ў дзяцей высокіх ступеней абагульнення.

Практыка моўных зносін пастаянна сутыкае дзяцей з рознымі значэннямі аднаго слова, з сінонімамі і антонімамі. Разуменне гэтых слоў і выкарыстанне іх у маўленні падпарадкавана канкрэтным умовам камунікацыі. Дашкольнікі, напрыклад, асобна ўспрымаюць такія словы і выразы, як *храбры*, *смелы*,

мужны; баязлівы, нясмелы, пужлівы; грэбень пеўніка і грэбень для расчэсвання валасоў, не заўважаючы паміж імі ўласна моўных сувязей.

Гэтыя факты сведчаць аб тым, што маўленчая рэчаіснасць асэнсоўваецца дашкольнікамі вельмі невыразна. Між тым элементарнае ўсведамленне слова як структурнай адзінкі, вызначальнай уласцівасцю якой з'яўляецца змест, значэнне, садзейнічае фарміраванню ў дзяцей разумення якаснага боку лексікі, развіццю умення асэнсавана выбіраць найбольш дарэчныя прыдатныя, дакладныя для адпаведнага выказвання словы.

Зыходзячы з асаблівасцей засваення дзецьмі слоўніка роднай мовы, можна вызначыць наступныя задачы слоўнікавай работы.

1. Колькаснае ўзбагачэнне слоўніка дзяцей рознымі часцінамі мовы, неабходнымі для канкрэтных зносін.
2. Фарміраванне ў дзяцей паняццяў - сацыяльна замацаванага значэння слоў.
3. Актывізацыя слоўніка (пераход слоў з пасіўнага слоўніка ў актыўны - у практыку зносін).
4. Фарміраванне ў дзяцей элементарнага разумення слова як моўнай адзінкі.

Акрамя названых *агульных* задач слоўнікавай работы вылучаюцца *прыватныя*: замена дыялектызмаў, жарганізмаў у маўленні дзяцей словамі літаратурнай мовы, увядзенне ў вобразны лад роднага маўлення - узбагачэнне дзіцячага слоўніка вобразнымі выразамі, фразеалагічнымі зваротамі, прыказкамі, прымаўкамі.

Усе задачы слоўнікавай работы вырашаюцца ў адзіным педагагічным працэсе. У той жа час слоўнікавая работа ў кожнай узроставай групе мае сваю спецыфіку. У малодшых групах ажыццяўляецца папайненне і актывізацыя слоўніка дзяцей, неабходнага для сітуацыйна-дзелавых і пачатковых пазасітуацыйна-пазнавальных зносін. Значэннем слоў малыя авалодваюць на аснове іх дакладнага суаднясення з аб'ектамі навакольнага свету, іх некаторымі асаблівасцямі.

У групе “Чамучкі” ўзбагачэнне і актывізацыя дзіцячага слоўніка адбываюцца, у значчай меры, за кошт лексікі, уласцівай пазасітуацыйна-пазнавальнай форме

зносін. Разам з засваеннем канкрэтнага значэння слова на аснове дакладнага суаднясення яго да прадметаў і з'яў, іх асаблівасцей і адносін, дзеці засвойваюць абагульненае значэнне слоў на аснове вылучэння істотных прыкмет аб'ектаў пазнання. Дашкольнікі сярэдняга ўзросту здольны засвоіць першапачатковыя звесткі аб слове.

Старэйшыя дашкольнікі – “фантазёры” - засвойваюць слоўнік, неабходны як для пазнавальных, так і для асобасных зносін, авалодваюць больш высокімі ступенямі абагульнення. Значнае месца ў старшай групе займае работа над сэнсавымі сувязямі і адносінамі паміж словамі (сінаніміяй, антаніміяй, шматзначнасцю слоў).

2. Прынцыпы слоўнікавай работы і яе змест

Асаблівасці слоўніка і задачы слоўнікавай работы вызначаюць прынцыпы, на якіх грунтуецца праграма і метадыка слоўнікавай работы ў дзіцячым садзе.

Першым прынцыпам з'яўляецца апора на актыўную пазнавальную дзейнасць дзяцей пры азнаямленні іх з навакольнай рэчаіснасцю. Таму змест слоўнікавай работы ўключаецца ў раздзелы праграмы, прысвечаныя розным відам дзейнасці (праца, гульня, заняткі, бытавая дзейнасць).

У аснове слоўнікавай работы ляжаць пачуццёвы вопыт дзіцяці, працэсы адчування і ўспрымання. Каб засвоіць значэнне слова, дзіця павінна адчуць якасці, уласцівасці, прыкметы прадметаў. У працэсе непасрэднага азнаямлення з прадметамі і з'явамі ў дзіцяці фарміруюцца ўяўленні аб іх, якія потым замацоўваюцца ў слове. Напрыклад, у ходзе працоўнай дзейнасці дзеці знаёмяцца з уласцівасцямі глебы, прыладамі працы, працэсамі працы і словамі, якія ўсё гэта абазначаюць (зямля мяккая, чорная, вільготная, яе трэба капаць рыдлёўкай, рыхліць матыкай, паліваць вадой і г. д.).

На базе ўзбагачэння наглядна-вобразнага мыслення адбываецца пераход ад уяўленняў да паняццяў, у якіх адлюстроўваецца сутнасць прадметаў і з'яў. Дзеці разглядаюць прадмет або з'яву не ізалявана, а ў сістэме сувязей з іншымі прадметамі (з'явамі), у якіх ён існуе і функцыяніруе.

Напрыклад, дзеці сярэдняга дашкольнага ўзросту добра ведаюць, што кошка

ўмее лазіць па дрэвах, лавіць мышэй — яна спрытная, рухавая; конь, алень хутка бегуюць; леў і тыгр — моцныя, спрытныя, умеюць асцярожна падкрадвацца да здабычы і нападаць на яе. Старэйшым дашкольнікам даюць такія веды аб знаёмых жывёлах, якія выступаюць як поўная процілегласць таму, што дзеці ведаюць аб іх. Так, спрытны конь, трапіўшы на гладкі лёд, рухаецца павольна, з цяжкасцю, часта падае, таму нязграбны цюлень лёгка абганяе яго, працуючы сваімі лапамі. Такія сітуацыі, апісаныя з дапамогай карцін або словамі, даюць магчымасць дзецям убачыць асаблівасці паводзін знаёмых жывёл у незвычайных умовах. У дзяцей фарміруецца паняцце аб тым, што асаблівасці знешняй пабудовы цела і звычай жывёлы залежаць ад умоў яго існавання (С. М. Мікалаева). Такія паняццёвыя веды аб аб'ектах рэчаіснасці прыводзяць да за-сваення сапраўдных значэнняў адпаведных слоў (спрытны, нязграбны, хітры і г. д.).

Другім прынцыпам слоўнікавай работы з'яўляецца сувязь яе зместу з магчымасцямі дзяцей у пазнанні навакольнага свету, якія паступова развіваюцца. Таму праграма слоўнікавай работы ўскладняецца ад адной узроставай групы да другой. В. І. Логінава вызначае тры напрамкі ўскладнення слоўнікавай работы.

Першы напрамак — пашырэнне слоўніка дзяцей на аснове азнаямлення іх з прадметамі і з'явамі навакольнай рэчаіснасці. Работа па гэтым напрамку абапіраецца на рана ўзнікшую ў дзяцей здольнасць да ўспрымання, выдзялення і адрознення прадметаў, асэнсаванні з'яў, на аснове якіх фарміруюцца ўяўленні аб наваколлі. Гэтыя ўяўленні становяцца той сэнсавай асновай, якая адлюстроўваецца, замацоўваецца ў адпаведным слоўніку. Праз засваенне новых слоў паглыбляецца вопыт пазнання дзіцяці, яно асэнсоўвае значэнне слоў, якія становяцца яго здабыткам, якімі ён можа карыстацца ў сваёй дзейнасці. Дзякуючы засваенню слова развіваецца здольнасць да аналізу і абагульнення з'яў рэчаіснасці.

Другі напрамак - увядзенне слоў, якія абазначаюць якасці, уласцівасці і адносіны паміж прадметамі і з'явамі. Тут слоўнікавая работа абапіраецца на

здольнасць дзяцей да расчлянёнага ўспрымання, вылучэння тых прыкмет прадметаў і з'яў, якія адрозніваюць іх паміж сабой.

Такая здольнасць фарміруецца ў дзяцей паступова. У працэсе азнаямлення з асаблівасцямі прадметаў у дзяцей фарміруюцца сенсорныя здольнасці (дзеяннасць абследавання, супастаўленне і абагульненне падобных якасцей - эталоны якасцей), мысліцельныя аперацыі (аналіз, сінтэз, параўнанне).

Трэці напрамак - увядзенне слоў, якія абазначаюць элементарныя паняцці на аснове адрознення і абагульнення прадметаў па істотных прыкметах. У гэтым выпадку слоўнікавая работа абавязваецца на пазнавальныя магчымасці, якія развіліся ў працэсе работы па першых двух напрамках. На іх аснове ў дзяцей фарміруецца ўменне лёгка вылучаць прыкметы прадметаў, аддзяляць істотныя ад неістотных, абагульняць прадметы па істотных прыкметах. У самім змесце такой слоўнікавай работы закладзена адзінства разумовага і маўленчага развіцця.

Усе тры напрамкі слоўнікавай работы на адпаведным узроўні рэалізуюцца ва ўсіх узроставых групам на розным змесце: пры азнаямленні з аб'ектамі, з'явамі жывой і нежывой прыроды, прадметамі матэрыяльнай культуры, з'явамі грамадскага жыцця і г. д. Рэалізацыя праграмы па слоўнікавай рабоце ажыццяўляецца, паводле В. І. Логінавай, праз сістэму адпаведных заняткаў.

Па-першае, гэта заняткі, у якіх слоўнікавая работа вядзецца ў працэсе *першапачатковага азнаямлення* дзяцей з прадметамі і з'явамі навакольнай рэчаіснасці, кола якіх пастаянна пашыраецца. На такіх занятках праводзіцца непасрэднае назіранне за аб'ектам: агляды памяшканняў дзіцячага сада, экскурсіі, назіранні за якім-небудзь працэсам (вулічным рухам, паводзінамі жывёлы, працай дарослых і да т. п.), разглядванне прадметаў. Першапачатковае азнаямленне з прадметамі і з'явамі адбываецца і шляхам апасродкаванага ўспрымання аб'екта на занятках-дэманстрацыях яго выяў (карцін, цацак, дыяфільмаў і кінафільмаў), у працэсе чытання мастацкай літаратуры, правядзення гульняў-заняткаў з дыдактычнай лялькай «Пачастуем ляльку гарбатай», «Апранем ляльку на прагулку» і да т. п.

Па-другое, гэта заняткі, дзе слоўнікавая работа абапіраецца на *паглыбленне ведаў* аб навакольных прадметах і з'явах. Паглыбленне ведаў адбываецца пры азнаямленні з якасцямі і ўласцівасцямі прадметаў, іх асаблівасцямі, пры параўнанні прадметаў паміж сабой.

Па-трэцяе, гэта заняткі, на якіх вырашаюцца задачы слоўнікавай работы ў працэсе фарміравання паняццяў.

На ўсіх відах заняткаў развіццё слоўніка ажыццяўляецца ў цеснай сувязі з развіццём пазнавальнай дзейнасці дзяцей. Адсюль вынікаюць агульныя патрабаванні да арганізацыі і метадыкі правядзення заняткаў, сфармуляваныя В. І. Логінавай.

1. Адзінства развіцця слоўніка з развіццём пазнавальных працэсаў (успрымання, уяўленняў, мыслення).

2. Мэтанакіраваная арганізацыя маўленчай і пазнавальнай актыўнасці дзяцей у працэсе заняткаў.

3. Наяўнасць нагляднасці як асновы для арганізацыі маўленчай і пазнавальнай актыўнасці дашкольнікаў.

4. Адзінства рэалізацыі ўсіх задач слоўнікавай работы на кожных занятках.

Аднак такая задача слоўнікавай работы, як фарміраванне элементарнага ўсведамлення значэння слова і адносін паміж словамі, не можа быць рэалізавана толькі ў працэсе азнаямлення дзяцей з навакольным светам. Вырашэнне яе вымагае азнаямлення дашкольнікаў з формай і значэннем слова, сінонімамі і антонімамі, шматзначнымі словамі, фарміравання ў іх умення свабодна падбіраць у працэсе маўлення словы, якія найбольш дакладна выражаюць думку. Гэта патрабуе арганізацыі спецыяльных форм навучання (слоўныя дыдактычныя гульні і практыкаванні, творчыя заданні на падбор слоў і інш.). Работа над сэнсавым зместам слова праводзіцца, галоўным чынам, на занятках па развіцці маўлення.

3. Асаблівасці слоўнікавай работы пры навучанні беларускай мове як другой

Аснова слоўнікаў беларускай і рускай моў агульная. Таму большая частка

слоў у беларускай і рускай мовах супадаюць па значэнні і вымаўленні (*сад, школа, стол*) або словы адрозніваюцца ў вымаўленні асобных гукаў (*звярок, дзеці, гусь*). І талькі 10—20% слоў у беларускай мове поўнасьцю адрозніваюцца ад слоў рускай мовы. Гэта такія словы, як *аловак, столь, працаваць, вандроўка, прыгоды, шкарпэтка, хутка* і інш. Невялікую групу слоў складаюць міжмоўныя амонімы - словы беларускай і рускай моў, якія падобна гучаць, але маюць рознае значэнне (*дыван — диван, качка — качка, нядзеля — неделя, зорка - зорька, рэч—речь*).

Асноўным крытэрыям для адбору слоў беларускай мовы як другой з'яўляецца іх ужывальнасць, практычная неабходнасць для зносін паміж дзецьмі і з дарослымі, а таксама адпаведнасць нацыянальным моўным традыцыям.

У дашкольнай установе з беларускім маўленчым рэжымам у працэсе азнаямлення з наваколлем дзеці адразу знаёмяцца з беларускімі назвамі прадметаў, з'яў, іх якасцей, дзеянняў (хоць гэта, зразумела, не выключае магчымасці азнаямлення іх з рускімі словамі за межамі дзіцячага сада).

Калі навучанне беларускай мове адбываецца толькі на спецыяльных занятках у дзіцячым садзе з рускай мовай выхавання, работа над рускімі слоўнікамі значна апырэджвае адпаведную работу над беларускімі слоўнікамі. Аб'ём апошняга міжволі будзе меншы ў параўнанні з рускім.

Магчымасць чалавека не толькі ўтрымліваць у памяці дзесяткі тысяч слоў, але і імгненна выклікаць патрэбнае слова для пабудовы выказвання тлумачыцца тым, што словы сістэматызуюцца, асацыіруюцца адно з адным па розных прыкметах і напрамках, перш за ўсё па тэматыцы выказвання (надвор'е, адзенне, святы і да т.п.). Значыць, пры ўзбагачэнні слоўніка дзяцей трэба даваць ім сістэматызаваныя групы слоў, што максімальна аблягчае дзецям пошук патрэбнага слова для выказвання сваёй думкі ў працэсе маўленчай дзейнасці.

Паколькі слоўнікавая работа вядзецца перш за ўсё на аснове азнаямлення з наваколлем, словы натуральна аб'ядноўваюцца паміж сабой па прынцыпу сэнсавай блізкасці, напрыклад назвы жывёл, іх дзеянні, звычкі, знешні выгляд і г. д. У далейшым актывізацыя слоўніка павінна ажыццяўляцца па розных на-

прамках, што дазволіць дзецям міжвольна ўстанаўліваць новыя сувязі паміж словамі, істотныя для іх практычнага выкарыстання: па гукавому вобліку, па граматычных прыкметах і г. д.

Па адпаведных тэмах праводзяцца і спецыяльныя заняткі па беларускай мове ў дзіцячым садзе з рускамоўным рэжымам. Тэмы заняткаў могуць быць наступныя: «Гульні і цацкі», «Сям'я», «Знешні выгляд чалавека», «У пакоі», «Свойскія жывёлы», «Дзікія жывёлы», «Адзенне і абутак», «Абазначэнне часу», «Лічэнне», і інш. Пры гэтым неабходна ўлічваць рознасць і падабенства рускіх і беларускіх слоў унутры семантычнай групы. Калі параўнаць, напрыклад, групы слоў, што аб'ядноўваюцца тэмамі «Дзікія жывёлы», «Адзенне і абутак», то відавочна: у першай групе колькасць беларускіх слоў, непадобных на словы рускай мовы, значна меншая, чым у другой. На занятках па беларускай мове семантычныя груны, надобныя на першую, трэба даваць дзецям раней.

У дзіцячым садзе з беларускай мовай выхаваня і навучання педагог знаёміць дзяцей з той групай слоў, якая ім неабходна для ажыццяўлення зносін іменна ў адпаведным узросце. Так, з назвамі адзення і абутку лепш знаёміць дзяцей як мага раней, бо гэта тыя прадметы, з якімі дзеці сутыкаюцца штодзённа і з нагоды якіх вядуці размовы.

Пры навучанні дашкольнікаў другой мове на адных занятках можа быць уведзена ад 3 да 8—10 новых слоў (Ф. А. Сахін, А. І. Негнявіцкая). Колькасць засвоеных слоў залежыць ад метаду арганізацыі запамінання слоў, ад таго, наколькі новыя словы могуць быць аб'яднаны ў адну сэнсавую групу. Чым больш развітае беларускае маўленне дашкольніка, тым лягчэй засвойваецца слоўнік. Па меры развіцця маўленчых зносін на беларускай мове ў дзіцяці ўзнікае патрэба ў новых беларускіх словах, якія лёгка і натуральна ўваходзяць у маўленне і трывала запамінаюцца.

4. Метады і прыёмы слоўнікавай работы

Усе метады азнаямлення дзяцей з навакольнай рэчаіснасцю падзяляюцца на дзве вялікія групы:

- 1) метады *непасрэднага азнаямлення* дзяцей з наваколлем;

2) *апасродкаваныя* метады.

Адпаведна сярод метадаў слоўнікавай работы вылучаюцца, па-першае, тыя, што заснаваны на выкарыстанні нагляднасці і, па-другое, тыя, што абапіраюцца на тлумачэнне словамі.

Да *першай групы* метадаў належаць: назіранні, экскурсіі-агляды, разглядванне прадметаў, карцін, экскурсіі за межы дзіцячага сада, дыдактычныя гульні з прадметамі, цацкамі, малюнкамі, паказ дзяфільмаў, кінафільмаў, рознага віду тэатраў. У аснове гэтых метадаў ляжыць пачуццёвы вопыт дзіцяці. Дзіця мае магчымасць сама пабачыць прадмет ці з'яву, дакрануцца да яго, панюхаць і г. д. Кожнае слова пры гэтым напаяецца канкрэтным зместам. Наяўнасць нагляднага вобраза стымулюе моўную актыўнасць дзяцей.

Да *другой групы* метадаў належаць: чытанне твораў мастацкай літаратуры - апавяданняў і вершаў пазнавальнага зместу, твораў вуснай народнай творчасці, гутаркі, моўныя дыдактычныя гульні.

На практыцы гэтыя метады ўжываюцца ў шматлікіх спалучэннях у залежнасці ад канкрэтнай задачы фарміравання слоўніка, ад узроўню развіцця маўлення дзяцей. У малодшых групах пераважае першая група метадаў, у старшых - другая.

У адных і тых жа метадах выкарыстоўваецца адначасова некалькі прыёмаў, якія дапамагаюць дзецям вылучыць патрэбнае слова ў маўленні выхавальніка, зразумець яго значэнне, запомніць, а затым ужываць у маўленні.

Развіццё беларускага маўлення і навучанне рускамоўных дашкольнікаў блізкароднаснай мове абапіраецца на агульнапрынятыя метадычныя прыёмы і спецыфічныя, абумоўленыя, з аднаго боку, тым, што дзеці разумеюць беларускае маўленне, а з другога - тым, што ўвядзенне новага слова не заўсёды азначае азнямленне з новым паняццем (яно можа быць вядомым малым на рускай мове). Асаблівасць метадыкі складаецца таксама з таго, што слоўнікавая работа звязана з фарміраваннем у дзяцей асноў нацыянальнага ўсведамлення наваколя.

Важна па магчымасці ствараць праблемныя сітуацыі, каб выклікаць у дзяцей

асэнсаванае жаданне даведацца, «як гэта называецца па-беларуску». Напрыклад, у цацачным магазіне працуе лялька Паўлінка, якая прадае цацкі толькі таму, хто правільна называе іх па беларуску.

Да прыёмаў узбагачэння і ўдакладнення слоўніка дзяцей адносяцца.

1. Паказ з называннем. Выхавальнік разглядае з дзецьмі прадмет, называе яго ці яго прыкметы, уласцівасці. Выхавальнік вымаўляе слова павольна (але не па складах!), арфаэпічна правільна. Паказ па магчымасці спалучаецца з актыўнымі дзеяннямі дзіцяці (з абследваннем прадмета).

Да нагляднасці прад'яўляюцца пэўныя патрабаванні: прадмет, малюнак павінны адлюстроўваць перш за ўсё тое, для тлумачэння чаго яны выкарыстоўваюцца. Так, па тэме «Колеры» неметазгодна адразу паказваць нейкі рознакаляровы прадмет або малюнак (вясёлку), лепш падабраць аднолькавыя цацкі розных колераў (напрыклад, кубікі). Тады ўвага дзяцей не будзе расейвацца, і можна будзе арганізаваць іх дзеянні са словам на нагляднай аснове.

Важным патрабаваннем да нагляднасці з'яўляецца і яе займальнасць, што дасягаецца спалучэннем незвычайных прадметаў, іх якасцей, дзеянняў. Так, калі адбываецца знаёмства з тымі або іншымі дзеясловамі, дзеянні, якія абазначаюцца гэтымі словамі, можна «прыпісаць» нечаканым істотам (успомніце «Блытаніну» К. Чукоўскага: *«рыбы па полі гуляюць, жабы ў небе лятаюць...»*). Тады дзеянні персанажаў будуць у цэнтры ўвагі дзяцей.

2. Даручэнні, якія патрабуюць адказу дзеяннем, («Знайдзі», «дай», «прынясі», «зрабі».) Выкарыстоўваюцца ў малодшых групах.

3. Тлумачэнне слова - падрабязнае апісанне аб'екта, замена знаёмым словам (сінонімам), супастаўленне з антонімам. Выкарыстоўваецца, як првіла, калі паказ прадмета ці назіранне з'явы немагчымыя. Акрамя таго, з дапамогай тлумачэння ўводзіцца беларускія назвы знаёмых рускамоўным дзецям прадметаў і з'яў, іх прыкмет і якасцей. Напрыклад, перад чытаннем твора, у якім сустракаецца новае слова «прагны», выхавальнік тлумачыць: так называюць чалавека, які ні з кім не дзеліцца, усяго шкадуе, усяго яму мала,

хочацца ўсё болей і болей (казка «Прагны багацей»). Для тлумачэння значэння слова могуць быць выкарыстаны вершы, загадкі.

4. **Тлумачэнне паходжання слова.** Каб лексіка, якую засвойвае дзіця, не заставалася для яго чужой, вельмі важна паказаць матываванасць некаторых слоў, дапамагчы яму ўстанавіць словаўтваральныя сувязі. Дзеці з дапамогай выхавальніка шукаюць адказы на пытанні тыпу: «Чаму гэта птушка называецца певень?», «Як называецца чалавек, які працуе на кухні?», «Якая з гэтых кветак называецца дзьмухавец? Чаму?» Такая работа садзейнічае і лепшаму засваенню новых слоў, і фарміраванню граматычнага пачуцця роднай мовы.

5. **Шматразовае паўтарэнне новага слова або фразы.** («Посуд парцэляваны. Скажы: «парцэляваны». Скажыце ўсе: «парцэляваны». Які посуд? — Парцэляваны» і да т. п.)

6. **Выкарыстанне новага слова ў спалучэнні са знаёмымі словамі.** («Пеця, у цябе новыя сандалікі? Хто купіў сандалі? Якія прыгожыя сандалі!»)

Акрамя таго, каб знаёміць дашкольнікаў з нацыянальнымі моўнымі традыцыямі, неабходна кожнае слова ўводзіць у спалучэнні з эпітэтамі, параўнаннямі, уласцівымі беларускай мове і ў розных граматычных формах.

7. **Неаднаразовае паўтарэнне слова выхавальнікам на працягу заняткаў.**

Прыёмы актывізацыі слоўніка.

1. **Пытанні.** Выхавальнік задае дзецям пытанні як у простай форме («Хто гэта?», «Што гэта?», «Што ты робіш (рабіў, будзеш рабіць)?», так і ў больш складанай («Каму і што шые?», «Чым чысціць?», «Як апрачаты?»).

Складаныя пытанні прычынна-выніковага характару (Чаму? Навошта? Як? Калі?) выкарыстоўваюцца ўжо ў размовах з малодшымі дашкольнікамі, таму што рэальныя адносіны паміж прадметамі дзіця разумее раней, чым можа выявіць сваё разуменне ў маўленні. У размовах і гутарках з дзецьмі сярэдняга і старэйшага ўзросту такія пытанні выкарыстоўваюцца вельмі шырока.

2. **Дыдактычныя практыкаванні і гульні.** Яны выкарыстоўваюцца для актывізацыі ўжывання ў маўленні розных часцін мовы. Праводзяцца як з

нагляднасцю, так і без яе. Напрыклад, практыкаванні «Што змянілася?» («Вырасла шмат грыбоў», «Пажаўцела лісце» і да т. п.); «Хто як крычыць?» («Мядзведзь рыкае. Карова мыкае. Кошка мяўкае і г. д.»); «Што робяць нажніцамі? Пэндзлікам? Сачком?» Шмат падобных практыкаванняў распрацавала Л. І. Ціхеева.

З дзецьмі старэйшага дашкольнага ўзросту праводзяцца слоўнікава-лагічныя практыкаванні на абагульненне, групуюку, класіфікацыю прадметаў, устанаўленне часовай паслядоўнасці дзеянняў і г. д.

Дыдактычныя гульні на замацаванне і актывізацыю слоўніка заўсёды звязаны з замацаваннем ведаў аб якой-небудзь з'яве рэчаіснасці. Так, у гульні «Каму што?» дзеці замацоўваюць веды аб прафесіях людзей і прыладах іх працы (падбіраюць патрэбныя карткі з выявай прылад працы для прадстаўнікоў розных прафесій і называюць іх); у гульні «Хто знойдзе, няхай возьме» замацоўваюцца веды аб матэрыялах (дзеці знаходзяць загадка схаваўшы ў розных месцах пакоя прадметы, называюць, з якога матэрыялу яны зроблены: са шкла, з пластмасы, з дрэва і г. д.).

3. Загадванне і адгадванне загадак, тлумачэнне і ўжыванне прыказак і прымавак, разгадванне крыжаванак. Апошнія можна практыкаваць ужо з дзецьмі сярэдняга дашкольнага ўзросту (словы ў клетчкі ўпісвае выхавальніца).

1. Заняткі па першапачатковым азнаямленні з прадметамі і з'явамі

Гэта група заняткаў адпавядае *першаму напрамку* слоўнікавай работы (увядзенне новых слоў на аснове пашырэння ведаў дзяцей аб навакольных прадметах, раслінным і жывёльным свеце, аб з'явах грамадскага жыцця). Агульным у методыцы гэтых заняткаў з'яўляюцца арганізацыя ўспрымання прадметаў, з'яў у цэлым, аддзяленне іх ад тых, што спадарожнічаюць.

Важнымі момантамі арганізацыі такіх заняткаў, на думку В. І. Логінавай, з'яўляюцца наступныя.

1. Адбор прыёмаў, якія засяроджваюць увагу дзіцяці на аб'екце (з'яўленне і знікненне прадмета, дэманстрацыя і арганізацыя дзеянняў з прадметам, розныя

сюрпрызныя моманты, выкарыстанне гульнявых атрыбутаў, напрыклад «Цудоўнага мяшочка»).

2. Супадзенне называння прадмета або а'явы з тым, на чым засяроджана ўвага дзіцяці, г. зн. выхавальнік тады ўводзіць новае слова, калі дзіця і цікавасцю разглядае аб'ект, шукае яго і г. д. Назва прадмета паўтараецца некалькі разоў.

3. Практыкаванне дзяцей у выкарыстанкі ў маўленні пэўных слоў, паўтарэнне іх.

Арганізаваныя назіранні і мэтавыя прагулкі. гэтыя заняткі накіраваны на пазнанне, удакладненне і замацаванне ведаў аб наваколлі. У аснове арганізаваных назіранняў ляжаць непасрэдня адчуванні і ўспрыманні дзецьмі прадметаў, з'яў іх уласціваецей. Назіранні, па словах Б. Г. Ананьева, гэта складаная псіхічная дзейнасць, у якой адчуванні, успрыманне і маўленне аб'ядноўваюцца ў адзіны цэласны акт разумовай дзейнасці¹.

Назіранні могуць быць непрацяглымі (за работай дворніка, вадзіцеля) або працяглымі (за будаўніцтвам якога-небудзь аб'екта).

Як самастойныя заняткі назіранні праводзяць у групах «Маляты» і «Чамучкі». Назіранні ў старэйшым узросце праводзяцца ў штодзённым жыцці (у ранішнія гадзіны, на прагулцы і г. д.).

Тэматыка назіранняў вызначаецца адукацыйнай праграмай у дзіцячым садзе. Гэта назіранні за працай дарослых, за транспартам, за святочна ўпрыгожанымі вуліцамі, за кармленнем жывёлы і г. д. Назіранні праводзяцца з невялікімі групамі, каб дзеці добра бачылі прадмет ці з'яву, каб кожнае дзіця мела магчымасць вымавіць, замацаваць новае слова.

У працэсе назіранняў трэба заахвочваць актыўнасць дзяцей, Актыўнасць выражаецца не толькі ў маўленні (адказы на пытанні, выказванні, пытанні самога даіцяці), але і ў дзейнасці. Напрыклад, назіраючы за рамонтам кніжак старэйшымі дзецьмі, малыя могуць падаць клей, паперу, патрымаць тыя часткі кнігі, якія трэба змацаваць.

¹ Ананьев Б.Г. Избр. Психол. Труды: В 2 т. М., 1980. Т. 2. С. 91.

У час назіранняў за жывёлай дзецям можна даць магчымасць пакарміць яе. Дзеці імітуюць рухі жывёл.

Прывядзём прыклад заняткаў для дзіцяцей 5-га года жыцця «Назіранні за сабакам».

Праграмны змест. Пазнаёміць дзяцей са знешнімі прыкметамі і звычкамі сабакі: галава, вушы, вочы, хвост, лапы, пакрыта поўсцю, сцеражэ хату, есць мяса, грызе косткі, жыве побач з чалавекам. Развіваць артыкуляцыйны апарат вымаўленнем гукаперайманняў (гаў-гаў, р-р-р). Выхоўваць любоў да жывёлы.

Слоўнік: сабака, шчаняты, сцеражэ, брэша, будка, кіпцюры.

Ход заняткаў. Выхавальнік падводзіць дзяцей да сабакі каля сабачай будкі (захоўваючы правілы бяспекі). Пытаецца, хто гэта? Як называецца сабачая хатка? Чым пакрыта цела сабакі? Якога ён колеру? Што на галаве ў сабакі? (Вушы, вочы.) Які хвост? (Закручаны, як абаранак.) Што на лапах у сабакі? (Кіпцюры). Хто ведае, што сабака есць?

Дае сабаку загадка прыгатаваную костку. Дзеці назіраюць, як сабака грызе костку. Называюць гэта дзеянне. Адзначаюць, што ў сабакі вялікія зубы. Як сабака брэша? Як рычыць? Хто ведае, як называюцца дзеці сабакі? Якую карысць прыносіць сабака чалавеку?

Выхавальнік звяртае ўвагу дзяцей на тое, што аб жывёлах трэба клапаціцца, даглядаць іх, карміць. Але сабаку нельга чапаць, ён можа ўкусіць. У канцы заняткаў выхавальнік загадвае, загадку: «Ляжыць пад ганкам, хвост абаранкам, костку грызе, хату сцеражэ».

Экскурсіі-агляды. Экскурсіі-агляды праводзяцца ў межах дзіцячага сада з падгрупай дзяцей. Аўтарам іх з'яўляецца Л. І. Ціхеева. Экскурсіі-агляды - невычарпальная крыніца ўзбагачэння ведаў і папаўнення слоўніка дзяцей. Л. І. Ціхеева пісала: «Колькі каштоўнейшага матэрыялу... праходзіць міма свядомасці дзяцей, не ўзбагачаючы кола іх уяўленняў, без уздзеяння на іх мову толькі таму, што на гэты матэрыял арганізавана не прыцягвалася ўвага дзяцей»¹.

¹ Тихеева Е.И. Развитие речи детей. М., 1972. С. 40-41.

Дзецям можна прапанаваць для агляду розныя памяшканні дзіцячага сада (кухню, кабінет мясцстры) такія сучасныя рэчы, як пыласос, тэлефон, пральная машына, электрапрас і інш. У час правядзення экскурсій-аглядаў неабходна заахвочваць актыўную пазнавальную дзейнасць дзяцей. Можна ўвесці гульнявых персанажаў, якім дзеці паказваюць рэчы, адказваюць на іх пытанні.

Напрыклад, экскурсія-агляд групавога пакоя ў групе “Маляты”. Дзеці знаёмяцца з абсталяваннем (стол, крэселкі, кніжная паліца, кніжкі, кніжны куток, шафы, дыван, пакаёвыя кветкі, куток жывой прыроды) і яго прызначэннем. У дзяцей выходзяць беражлівыя адносіны да грамадскай маёмасці, павага да працы нянькі, акуратнасць, жаданне падтрымліваць чысціню, парадак у групе. Развіваецца ў дзяцей уменне адказваць на пытанні простымі і развітымі сказамі.

Вмхвацель вызначае слоўнік для ўвядзення ў маўленне дзяцей: групавы накой, цацкі, кніжная шафа, займацца, гуляць, акварыум, стол, крэселка, крэсла.

Дзеці сядуць паўкругам. Нехта стукае ў дзверы. «Уваходзіць» лялька Алеся, якая вітаецца і просіць малых расказаць, што ў іх ёсць у пакоі, дзе яны гуляюць, малююць, разглядваюць кніжкі, слухаюць казкі. Пытаецца, як называецца гэты пакой? (Групавы.) Далей дзеці расказаюць гасці, што ёсць у групавым пакоі. Калі дзеці не называюць які-небудзь прадмет, Алеся «пытаецца» ў іх: «А гэта што, дзеці? Я ніколі гэтага не бачыла і не ведаю, што гэта». Калі дзеці не ведаюць якой-небудзь назвы прадмета, выхавальнік дапаўняе іх адказы. Пасля гэтага дзеці разам з Алесяй разглядваюць прадметы абсталявання групавога пакоя і вызначаюць яго прызначэнне.

Дэманстрацыя прадметаў, дзеянняў з імі. Да гэтых заняткаў далучаюцца гульні заняты з дыдактычнай лялькай. Падобныя заняты праводзяцца ў групах ранняга, малодшага і часткова сярэдняга дашкольнага ўзросту. Дзеці сярэдняга і старэйшага дашкольнага ўзросту засвойваюць назвы новых для іх прадметаў у працэсе той дзейнасці - гульнявой, прадуктыўнай, працоўнай, бытавой, - у якой гэтыя прадметы сустракаюцца і выкарыстоўваюцца.

Асноўная мэта заняткаў — увесці ў маўленне дзяцей назвы прадметаў і

дзеянняў з імі. Дзеці вучацца назіраць, вылучаць істотныя прыкметы: часткі цэлага, асаблівасці прадмета, яго прызначэнне.

В. І. Логінава распрацавала патрабаванні да заняткаў па ўвядзенні новых слоў-назваў прадметаў і дзеянняў з імі.

Першае патрабаванне да такіх заняткаў: пазнавальная дзейнасць дзяцей павінна быць апасродкавана практычнымі задачамі і абапірацца на гульнявыя прыёмы, якія актывізуюць пазнавальны працэс дзіцяці. Напрыклад, перад разгляданнем падушкі выхавальнік можа ўнесці гульнявога персанажа, які расказвае, што яму вельмі нязручна спаць, але ён не ведае, чаму так атрымліваецца (паказвае сваю пасцель без падушкі).

Другім патрабаваннем да заняткаў з'яўляецца абавязковае выкарыстанне нагляднасці. Гэта наборы раздатчнага матэрыялу па колькасці дзяцей у групе, дэманстрацыйны матэрыял, дадатковыя прадметы, якія маюць нейкія недахопы, і таму непрыдатныя для выкарыстання (рукавічка без «пальчыка», патэльня з паперы і г. д.). Заняткі трэба арганізоўваць так, каб дзеці маглі актыўна дзейнічаць з прадметамі (апранаць ляльку, надзяваць адзенне, гартаць кніжку, складваць прадметы на паліцу, у шафу і г. д.), выбіраючы прыдатныя для дзейнасці.

Выхавальнік кіруе пазнавальнай і маўленчай дзейнасцю дзяцей, указваючы, як трэба дзейнічаць з прадметам, задаючы пытанні. У выніку ў дашкольнікаў фарміруецца цэласнае, поўнае ўяўленне аб прадмеце, якое адлюстроўвае сувязь прызначэння прадмета з яго будовай і матэрыялам, з якога той зроблены.

Звычайна заняткі складаюцца з *трох* частак.

Першая — пастаноўка перад дзецьмі вучэбнай задачы, якая апасродкавана гульнявой.

Другая частка — асноўная. Выхавальнік дэманструе прадмет, звяртае ўвагу дзяцей на яго будову, звязвае з прызначэннем. Дадатковыя прадметы, у якіх адсутнічае якая-небудзь частка ці якія зроблены з іншага матэрыялу, наглядна для дзіцяці паказваюць значнасць кожнай дэталі, немагчымасць выкарыстоўваць гэты прадмет па прызначэнні. У выніку дзеці ўспрымаюць

прадмет у цэлым і расчлянёна, засвойваюць адпаведны слоўнік.

Трэцяя частка — замацаванне новых ведаў. Дзеці, напрыклад, выкарыстоўваюць веды для таго, каб выбраць неабходныя для якой-небудзь дзейнасці прадметы сярод іншых.

Прывядзём прыклад заняткаў для дзяцей чацвёртага года жыцця «Разглядванне верхняй зімовай вопраткі».

Праграмны змест. Удакладніць веды дзяцей аб верхняй зімовай вопратцы (назва, колер, форма, з чаго зроблена), яе прызначэнне. Выхоўваць беражлівыя адносіны да адзення.

Слоўнік: зімовая куртка, футравы каўнер, цёплы шалік, шапка, рукавічкі, пяцелька, гузік.

Ход заняткаў. Выхавальнік пытаецца, якая цяпер пара года? Як апранаюцца дзеці ўзімку? Што трэба надзець Бураціна, каб не мерзнуць?

Паказвае зімовую куртку. Пытаецца, што гэта? Якая гэта куртка? Чаму вы думаеце, што яна зімовая? Што гэта такое? (Паказвае на каўнер.) З чаго ён зроблены? Для чаго патрэбен каўнер? У Бураціна таксама ёсць цёплая куртка з футравым каўнерам. Але Бураціна чамусьці ў ёй мерзне. Не ведаеце, чаму? (Паказвае цацачную куртку без гузікаў.) Вось Бураціна надзяе куртку і збіраецца ў ёй ісці на вуліцу. Чаго ён не зробіў? А чаму не можа зашпіліць гузікі? Для чаго патрэбны гузікі? Як іх трэба зашпільваць? Так, трэба прасунуць гузік у пяцельку. Знайдзіце ў сябе на адзенні гузікі і пяцелькі. Што ж мы параім зрабіць Бураціна?

Дзеці вешаюць куртку ў шафу. Выхавальнік паказвае шапку. Што гэта? Для чаго патрэбна шапка? Як надзяваць шапку? (Дзіця паказвае.) У Бураціна на галаве ёсць шапачка. Чаму ж яму холадна? Правільна, узімку трэба насіць цёплую шапку.

Што яшчэ трэба надзець зімой, каб не змерзнуць? (Паказвае шалік.) Для чаго патрэбен шалік? Давайце Бураціна завяжам шалік. (Прапаноўвае вельмі кароткі шалік і вельмі доўгі. Дзеці адзначаюць, што шалікі вельмі нязручныя.) Які ж трэба шалік Бураціна? Падбярыце яму добры шалік. Ці ўсе дзеці могуць самі

завязваць сабе шалікі? Як трэба папрасіць, каб вам завязалі шалік?

Выхавальнік загадвае загадку: «У якой хатцы чатыры браты жывуць разам, а адзін асобна?» Прапануе дзіцяці падысці да стала і ўзяць рукавічку. Пытаецца, для чаго патрэбны рукавічкі? Якога яны колеру? Паказвае рукавічкі Бураціна. Дзеці разглядаюць іх, адзначаюць, што ў адной няма пальчыка. У такой рукавічцы гуляць нельга.

Па заданні выхавальніка дзеці падбіраюць для Бураціна набор зімовай вопраткі, апранаюць яго і бяруць з сабой на прагулку.

Дэманстрацыя карцін, мала знаёмых дзецям па змесце. У рабоце з дзецьмі выкарыстоўваюцца як прадметныя, так і сюжэтныя карціны. Высока ацаніў значэнне прадметнага малюнка для слоўнікавай работы К. Дз. Ушынскі: «Вучыце дзіця якім-небудзь пяці невядомым яму словам, і яно будзе доўга і дарэмна накутаваць над імі, а звяжыце з карцінкамі дваццаць такіх слоў — і дзіця засвоіць іх на ляту»¹. Вялікі педагог адзначаў, што і сюжэтныя дыдактычныя карціны дапамагаюць зразумець навакольнае жыццё. «Вы тлумачыце дзіцяці даволі простую думку,— разважаў ён,— і яно вас не разумее: вы тлумачыце таму ж дзіцяці складаную карцінку, і яно вас хутка разумее. Паспрабуйце адну і тую ж падзею расказаць двум дзецям, аднолькава здольным: аднаму па малюнках, другому без малюнкаў,— і тады вы ацэніце ўсё значэнне малюнкаў для дзіцяці»².

Следам за К. Дз. Ушынскім значэнне карціны у разумовым развіцці дзіцяці, ва ўзбагачэнні яго ведаў і слоўніка раскрыла Л. І. Ціхеева. Яна адзначала, што калі ёсць магчымасць пазнаёміць дзіця з рэальным прадметам ці з'явай (кошкай, птушкай, кветкай, машынай і г. д.), трэба паказаць дзіцяці гэты прадмет, а потым ужо замацоўваць яго успрыманне праз малюнак. Але, заўважала Л. І. Ціхеева, бачыць жыццё ва ўсіх яго праяўленнях на ўласныя вочы няма ніякай магчымасці. І тут на дапамогу павінна прыйсці карціна. Так, з дапамогай карцін выхавальнік знаёміць дзяцей з дзікімі жывёламі, відамі транспарту, з

¹ Ушинский К.Д. Избр. Пед. соч.: В 2 т. М., 1974. Т. 2. С. 290.

Там жа.

прадметамі і аб'ектамі, якія адсутнічаюць у мясцовасці, дзе жывуць дзеці. Напрыклад, дзякуючы карціне «Радасная сустрэча» дзецям стануць зразумелымі словы *перон, вакзал, станцыя, рэйкі, пасажыры, пасажырскі вагон, багаж, багажны вагон*.

Л. І. Ціхеева распрацавала патрабаванні да дыдактычных карцін. На яе думку, карціна павінна быць графічна грамадскай, праўдзівая адлюстроўваць рэальную рэчаіснасць: правільна перадаваць колер, форму, кампазіцыю, прасторавыя адносіны. Карціна сваім зместам павінна не толькі ўзбагачаць і ўдакладняць веды дзяцей, іх слоўнік, а і спрыяць маральнаму, эстэтычнаму выхаванню дзяцей. Змест карціны павінен таксама адпавядаць узросту дзіцяці.

Дыдактычныя карціны, якія выкарыстоўваюцца ў дзіцячым садзе, аб'ядноўваюцца па такіх тэмах: грамадскае жыццё, жыццё дзяцей у гульні і працы, цацкі і гульні, дзіцячы сад, дзіцячыя забавы, праца дарослых, побыт, транспарт, жыццё людзей, дзікія і свойскія жывёлы і інш. На гэтыя тэмы створаны адпаведныя серыі карцін: В. І. Салаўёва. «Наша Таня», «Поры года»; П. С. Меншыкава. «Дзікія жывёлы»; В. А. Вераценнікава. «Свойскія жывёлы»; В. В. Гербава. «Карцінкі па развіцці маўлення дашкольнікаў»; Л. І. Радзіна, В. А. Язкеева. «Карціны па развіцці маўлення дзяцей другога і трэцяга года жыцця»; А. Батурына. «Мы гуляем» і інш. Да кожнай серыі карцін даюцца адпаведныя метадычныя рэкамендацыі.

Методыка паказу карцін, адзначае А. М. Бародзіч, мае шмат агульнага з методыкай назірання. У абодвух выпадках агульная структура заняткаў. Выхавальнік уносіць карціну перад заняткамі, каб выкарыстаць неадвольную ўвагу дзяцей. У пачатку заняткаў часцей за ўсё прымяняецца гутарка, у ходзе якой дзеці падводзяцца да зместу новай карціны. Спецыфіка дэманстрацыі карціны заключаецца ў тым, што вялікае месца ў занятках адводзіцца тлумачэнню новых слоў, параўнанню іх па сэнсу з ужо вядомымі дзецямі словамі. Паколькі карціны часцей за ўсё сюжэтныя, у рабоце над ёю акрамя паведамлення новых слоў удзяляецца ўвага і іх замацаванню, а таксама актывізацыі вядомых слоў. Паказ адной карціны звычайна не займае шмат часу,

таму на гэтых жа занятках можна выкарыстоўваць і іншыя метады развіцця маўлення: разглядванне знаёмай карціны, параўнанне яе з новай, чытанне знаёмага твора, блізкага па тэме да тэмы карціны, дыдактычную гульню.

На занятках *па азнаямленні з наваколлем* дзеці не складаюць апавяданняў па карціне. Ужо знаёмая карціна затым выкарыстоўваецца на занятках *па развіцці маўлення*, дзе дзецям прапануюць скласці той ці іны від апавядання.

У старэйшай групе часам можна паказваць дзецям рэпрадукцыі мастацкіх карцін. Мастацкая карціна адлюстроўвае рэчаіснасць у вобразнай форме. Таму рэпрадукцыі мастацкіх карцін патрабуюць мастацкага іх успрымання.

У працэсе азнаямлення дзяцей з рэпрадукцыямі мастацкіх карцін вырашаюцца наступныя задачы: а) фарміраванне ў дзяцей здольнасці мастацкага бачання карціны; б) фарміраванне ўмення цэласнага ўспрымання яе зместу; в) развіццё эстэтычных уяўленняў і пачуццяў; д) узбагачэнне слоўніка яркімі вобразнымі выразамі, эпітэтамі, метафарамі, параўнаннямі.

Спецыфікай успрымання твораў жывапісу з'яўляецца яго цэласнасць, уменне ўспрымаць не толькі змест карціны, а і спосабы мастацкай выразнасці (кампазіцыя, фон, колер, святлацень, сіметрыя). У сувязі з гэтым нельга выкарыстоўваць так званы «дыдактычны» падыход у час разглядвання рэпрадукцый мастацкіх карцін. Нельга дэталізаваць пытанні, накіраваныя на ўзнаўленне зместу карціны (што? хто? дзе? якія? а яшчэ што? калі? і да т. п.). Такі падыход выключае эмацыянальны бок успрымання, перашкаджае дзецям увайсці ў свет вобразаў, разам з мастаком пранікнуцца пачуццямі і эмоцыямі, разбурае цэласнасць успрымання.

Дзецям старэйшага ўзросту даступныя рэпрадукцыі мастацкіх карцін, якія адлюстроўваюць грамадскія падзеі, жыццё і побыт людзей, жыццё і гульні дзяцей, працу дарослых, партрэтны жывапіс, нацюрморты, пейзажы. Гэта, напрыклад, такія карціны: К. Макоўскі. «Дзеці ўцякаюць ад навальніцы»; В. Трапінін. «Дзяўчынка з лялькай»; В. Васняцоў. «Алёнушка»; І. Рэпін. «Страказа»; В. Сяроў. «Дзяўчынка з персікам», «Міка Марозаў»; В. Пяроў. «Тройка»; І. Левітан. «Вясна. Вялікая вада»; І. Шышкін. «Раніца ў сасновым

лесе»; В. Бялыніцкі-Біруля. «Блакітнай вясной», «Зімовы сон»; І. Астравухаў «Залатая носень» і інш.

Разглядванне рэпрадукцый мастацкіх карцін суправаджаецца расказам выхавальніка. Прывядзём прыклад гутаркі па карціне В. Пярова «Тройка»: «Трое вымучаных, зусім знясіленых дзяцей, запрэжаных, нібы коні, цягнуць сані з велічэзнай абледзянелай бочкай. Тое, наколькі цяжкая бочка, дапамагае нам разумець фігура чужога чалавека, які з жалем глядзіць на дзяцей і дапамагае ім з вялікімі намаганнямі перавезці сані цераз сумёты. Вяроўкі ўразаюцца ў рукі і плечы дзяцей. Рукі мерзнуць, няма рукавіц. Адзенне лёгкае, парванае, старое. Дзецям вельмі холадна. Ды яшчэ і вецер дзьме ў твар, рве вопратку, кудлаціць валасы на галаве ў дзяўчынкі. Яна лёгка апранута, на галаве старая хустачка. Справа - ма-ленькі хлопчык, яму цяжка, з натугі ён адкрыў рот. Гэтыя дзеці з малых гадоў (такія, як вы зараз) павінны былі зарабляць сабе на хлеб».

Дзеці разглядаюць карціну. Пытанні да дзяцей: якія фарбы пераважаюць у карціне? На якім фоне намалёвана тройка дзяцей? Чаму на цёмным фоне, як вы думаеце? Хто ляціць за бочкай? Для чаго мастак маляваў чорных воранаў? А чый вобраз радуе дзяцей? Выхавальнік падагульняе адказы дзяцей: «Так, карціна напісана ў цёмных, шэрых, хмурных танах. Вакол цемра. Чорныя вораны ляцяць за бочкай, нібы чакаюць здабычы. Вельмі процілеглымі фарбамі мастак перадае твары дзяцей і халодны лёд на бочцы. Адзіная радасць для дзяцей — гэта сабачка, які бяжыць побач».

Даследчыкі (Н. Зубарава, М. Івашына і інш.) рэкамендуюць у рабоце з мастацкімі карцінамі выкарыстоўваць такія прыёмы, як «уваходжанне» дзяцей у свет карціны; прапанаваць уявіць сябе на месце канкрэтнага героя карціны і расказаць ад яго імя, што ён адчувае, як бы ён сябе паводзіў. 2 - 3 знаёмыя карціны можна аб'ядноўваць па змесце і даваць дзецям для параўнання.

Экскурсія. Праводзіцца за межамі дзіцячага сада ў групах “Чамучкі” і “Фантазёры”. Гэта экскурсіі на будаўніцтва, у магазін, аптэку, бібліятэку, на фабрыку, на пошту, да помніка загінуўшым воінам і г. д.

Патрабаванні да арганізацыі і правядзення экскурсій распрацавала Л. І. Ціхеева. Змест экскурсіі павінен адпавядаць праграме і інтарэсам дзяцей дадзенай узроставай групы. Скажам, большасць бацькоў дзяцей групы працуе на абутковай фабрыцы. Дзецям цікава паглядзець у час экскурсіі, дзе і як працуюць іх бацькі.

Перад экскурсіяй выхавальнік загадзя дамаўляецца з кіраўніцтвам установы або прадпрыемства аб экскурсіі, прадумвае, дзе і як паставіць дзяцей, каб ім нічога не замінала, не адцягвала іх увагі, выбірае шлях, якім будуць ісці дзеці. Падбірае загадкі, прыказкі і іншы матэрыял. Л. І. Ціхеева папярэджвала, што экскурсія не павінна насіць характар урока, маралізавання. Яе трэба правесці цікава, жыва, захапляльна. Дзеці не павінны толькі глядзець і слухаць - ім трэба даць магчымасць рухацца, дзейнічаць, гуляць. Неабходна дакладна вызначыць словы, якія дзіця пачуе ўпершыню, а таксама тыя, якія вымагаюць удакладнення.

Л. І. Ціхеева раіць праводзіць экскурсіі з падгрупай з 12—15 чалавек, каб дзеці маглі добра разгледзець прадмет, засвоіць патрэбныя веды.

Заняткі пачынаюцца ў групавым пакоі, дзе дзецям паведамляюць мэту, задачы экскурсіі, нагадваюць, як трэба сябе паводзіць у дарозе і на месцы. Напрыклад, перад экскурсіяй у бібліятэку (са старэйшымі дашкольнікамі) дзецям можна задаць пытанні: дзе можна дарослым і дзецям узяць кніжкі для чытання? Хто з вас калі-небудзь быў у бібліятэцы? Сёння мы ўсе разам пойдзем у дзіцячую бібліятэку. Як вы думаеце, чаму яна пазываецца «дзіцячая»? Помніце, у бібліятэцы трэба паводзіць сябе вельмі ціха, каб не перашкаджаць рабоце бібліятэкара і тым дзецям, якія прыйшлі выбраць сабе цікавыя кніжкі.

Пры першапачатковым успрыманні аб'ектаў трэба даць дзецям невялікую паўзу для сузірання, абмену першымі ўражаннямі. Затым выхавальнік актыўна кіруе дзіцячым успрыманнем, пры неабходнасці дае каментарый у сувязі са знаёмствам дзяцей з адпаведнай з'явай рэчаіснасці.

У бібліятэцы дзецям паказваюць яе памяшканне, шафы для кніг, вітрыны з новымі кнігамі, стэнды, прысвечаныя дзіцячым пісьменнікам.

Выхавальнік расказвае, што над стварэннем кніжак працуе шмат людзей: пісьменнікі, мастакі, выдавецкія работнікі, друкары. Тлумачыць, што кніжкі можна браць дамоў або чытаць іх у чытальнай зале. Кніжкі выдае бібліятэкар.

Выхавальнік загадзя дамаўляецца з прадстаўніком пэўнай прафесіі аб яго ўдзеле ў занятках, аб даступнасці яго тлумачэнняў. Вельмі добра, калі той здолее расказаць на беларускай мове.

Бібліятэкар расказвае, што трэба для таго, каб запісацца ў бібліятэку і ўзяць кніжку. Тлумачыць, як яна знаходзіць патрэбную кніжку на паліцах.

Карысна звязваць назіранне з практычна неабходнай, жыццёвай справай - гэта павялічвае цікавасць дзяцей. У нашым прыкладзе не толькі наведальнік бібліятэку, але і запісацца ў яе па ўсіх правілах і ўзяць для чытання (можна адну на групу) бібліятэчную кнігу.

Закончыць заняткі трэба эмацыянальна: прачытаць верш, блізкі па змесце да тэмы назіранняў, загадкай, песняй, дыдактычнай гульні. Напрыклад, можна прапанаваць дзецям адгадаць загадку: «Не куст, а з лісточкамі, не кашуля, а сшыта, не чалавек, а размаўляе», нагадаць прыказку: «Да чаго не дойдзеш, тое ў кнізе знойдзеш».

Слоўнікавая работа вядзецца на працягу ўсіх заняткаў. У час экскурсіі ў бібліятэку дзеці знаёмяцца са словамі: *бібліятэка, бібліятэкар, чытальная зала, вітрыны, стэнды, друкары*.

На паўторных аналагічных занятках, у іншай дзейнасці дзяцей - гутарцы, працы, ролевай гульні, выяўленчай дзейнасці - замацоўваюцца атрыманыя веды і слоўнік.

2. Заняткі па паглыбленні ведаў аб прадметах і з'явах

Другая група заняткаў адпавядае другому напрамку слоўнікавай работы - увядзенне слоў на аснове паглыблення ведаў аб прадметах, з'явах. Найбош тыповымі для гэтай групы з'яўляюцца заняткі па азнаямленні дзяцей з асаблівасцямі прадметаў, іх якасцямі і ўласцівасцямі, параўнанні прадметаў. Такія заняткі праводзяцца, як правіла, у групах "Чамучкі" і "Фантазёры". Методыка іх распрацавана В. І. Логінавай.

У аснове методыкі гэтых заняткаў ляжыць:

1. Арганізацыя актыўных абследавальніцкіх дзеянняў дзяцей пры азнамленні з асаблівасцямі прадметаў, накіраваных на вычлененне частак, якасцей, уласцівасцей, адносін у пэўнай сістэме.

2, Кіраўніцтва даследчымі дзеяннямі з дакладнымі ўказаннямі выхавальніка аб тым, што павінна зрабіць дзіця, каб вычлініць тую або іншую якасць, уласцівасць прадмета. Гэта ў сваю чаргу забяспечвае засваенне і дзецьмі пэўных спосабаў абследавання прадметаў і слоў, якія іх абазначаюць, і дае аснову для шырокага самастойнага выкарыстання дзецьмі ў далейшым набытых ведаў для пазнання навакольнай рэчаіснасці (гэта адзін з паказчыкаў сенсорнага развіцця і развіцця маўлення).

3. Навучанне дзяцей супастаўленню, параўнанню пэўнай якасці, уласцівасці прадметаў, з'ў з процілеглай якасцю, уласцівасцю прадметаў, з'яў, дзякуючы чаму дасягаецца выразнае ўспрыманне дзецьмі навакольнай рэчаіснасці. Тут ярка выступае адзінства разумовага і маўленчага развіцця – дакладнае ўспрыманне патрабуе дакладнага па сэнсе слова, у выніку ўспрыманне і яго слоўная характарыстыка абапіраюцца на аналіз, параўнанне, абагульненне.

4. Арганізацыя заняткаў на аснове нагляднага матэрыялу, максімальна набліжанага да магчымасцей успрымання дзіцяці, пры неабходнасці з выкарыстаннем раздатачнага матэрыялу.

Азнамленне з якасцямі і ўласцівасцямі прадметаў. *Пад якасцямі* маюцца на ўвазе ' тыя асаблівасці прадмета, якія ўспрымаюцца органамі пачуцця без парушэння цэласнасці прадмета: *цвёрды, мяккі, халодны, гнуткі, пушысты* і г. д. *Уласцівасці* - тыя асаблівасці прадмета, якія вычліняюцца ў выніку парушэння цэласнасці прадмета: *рвецца, б'ецца, крышыцца, размакае* і г. д.

Заняткі па вычлененні якасцей і ўласцівасцей прадметаў маюць пэўную структуру. . Звычайна яны пачынаюцца з вычленення якасці прадмета ў працэсе той ці іншай дзейнасці. Затым ажыццяўляецца навучанне кожнага дзіцяці даследчыцкім дзеянням, вычлененню патрэбнай якасці прадмета. У

заклучэнні заняткаў дзеці практыкуюцца ў вылучэнні пэўнай якасці ў розных прадметах і ў выкарыстанні ў практыцы новых слоў.

Прывядзём прыклад заняткаў са старэйшымі дзецьмі па тэме «Паветра»¹.

Праграмны змест. Паказаць спосабы, прыёмы вызначэння паветра. Пазнаёміць з якасцямі «бачны», «нябачны», увесці ў слоўнік адпаведныя словы. Сфарміраваць у дзяцей адпаведныя спосабы абследавання прадмета, з'явы. Замацаваць спосаб абследавання прадмета, з характарыстыкай яго адпаведнай якасці: «выпуклы».

Матэрыял. У выхавальніка на стале - акварыум з вадой, шклянны слоік, шклянка, поліэтыленавы пакет, гумавы мяшочак, папяровая сурвэтка, шкляная варонка з надзетым на вузкую частку гумавым мяшочкам, кубікі, шарыкі. У кожнага дзіцяці ёсць на стале: тазік з вадой, шклянка, поліэтыленавы мяшочкі, кубікі, шарыкі.

Ход заняткаў. Выхавальнік паказвае слоік і пытаецца ў дзяцей, што гэта, ці ёсць што-небудзь у гэтым слоіку. Дзеці адказваюць, што слоік пусты, у ім нічога няма. Выхавальнік гаворыць дзецям, што яны памыляюцца: у слоіку нешта ёсць. Проста гэта нешта - нябачнае, таму ніхто не можа яго ўбачыць.

Выхавальнік прапануе дзецям запоўніць поліэтыленавы мяшочкі кубікамі (сам таксама запаўняе свой мяшочак). Звяртае ўвагу дзяцей на тое, што мяшочак стаў выпуклы. Прапануе дзецям дабавіць кубікі ў мяшочак. Па меры запаўнен'ня мяшочак становіцца больш выпуклы. Тое ж самае дзеці робяць, запаўняючы мяшочак шарыкамі. Кубікі і шарыкі мы добра бачым, яны бачныя.

Выхавальнік падводзіць дзяцей да высновы: чым больш кубікаў ці шарыкаў - тым больш выпуклы мяшочак.

Прапануецца ўзяць пустыя поліэтыленавы мяшочкі, паглядзець на іх і сказаць, ці ёсць што-небудзь у іх. Пасля адказу прапануецца скруціць мяшочак, пачынаючы з адтуліны. Па меры скручвання мяшочкі становяцца выпуклымі. Але выпуклы мяшочак можа быць тады, калі ў ім нешта ёсць. Значыць, у мяшочках нешта ёсць, толькі нябачнае. Нешта раздзьмула мяшочак.

¹ Фрейдким И.С. Ознакомление с явлениями неживой природы // Содержание и методы умственного

Выхавальнік падводзіць дзяцей да таго, што щ мяшочку ёсць паветра. Просіць дзяцей падумаць, ці было паветра ў мяшочку да скручвання ці яно зьявилася ў момант скручвання. Падводзіць дзяцей да таго, што паветра ёсць і ў мяшочку, і ў шклянцы і ў слоіку. Яно нябачнае.

Далей выхавальнік паведамляе дзецям, што хоць паветра і нябачнае, яго можна выявіць, нешта аб ім даведацца. Бярэ сурвэтку, камячыць яе і прымацоўвае на дне шклянкі з дапамогай кавалачка пластыліна. Пераварнуўшы шклянку, апускае яе ў акварыум. Вымае шклянку з вады — сурвэтка сухая. Значыць, вады ў шклянцы не было. Пытаецца, чаму вада не ўвайшла ў шклянку. Падводзіць дзяцей да думкі, што вадзе не дало ўвайсці ў шклянку паветра, якое там было, толькі мы яго не бачылі.

У канцы заняткаў дзеці знаходзяць вакол сябе бачныя і нябачныя прадметы (чыстае шкло, празрыстая вада).

Такім чынам, мэтай першай часткі было знаёмства дзяцей з якасцямі прадметаў, якія абазначаюцца словамі *бачны*, *нябачны*. У другой частцы заняткаў дзеці прывучаліся весці даследніцкія дзеянні, адпаведныя новым якасцям прадметаў. Трэцяя частка заняткаў прысвечана практыкаванню дзяцей у вылучэнні новай якасці ў навакольных прадметах.

Удасканаленне гэтага віду заняткаў ідзе па лініі павелічэння набору тых якасцей і ўласцівасцей, якія выдзяляюцца. Гэта асабліва важна пры азнаямленні дзяцей з якасцямі і ўласцівасцямі матэрыялаў (тканіны, паперы, металу, дрэва). Метадычныя патрабаванні да гэтых заняткаў тыя ж самыя, але складанасць іх у тым, адзначае В. І. Логінава, што якасці разглядаюцца як прыкметы ўласцівасцей: папера тонкая, значыць, лёгка рвецца, мнецца, лёгка размакае; папера шорсткая, шчыльная, амаль не размакае, але дрэнна прыклейваецца, скручваецца і г. д.

Параўнанне прадметаў. Гэтыя заняткі абпіраюцца на сфарміраваныя ў дзяцей уменні бачыць часткі, дэталі, вылучаць якасці, уласцівасці прадметаў. Мэта іх у плане слоўнікавай работы — фарміраванне ўменняў больш

дакладна падбіраць словы для характарыстыкі асаблівасцей прадметаў. Важнай умовай эфектыўнасці заняткаў на параўнанне прадметаў з'яўляецца правільны падбор нагляднасці. Прадметы, якія параўноўваюцца, павінны мець як агульныя, так і розныя прыкметы (колера, форма, велічыня, часткі, прызначэнне, матэрыял і г. д.). Параўнанне вядзецца ў пэўнай паслядоўнасці: ад параўнання прадметаў у цэлым да вычленення і параўнання частак, дэталаў. Прычым параўнанне пачынаецца з вылучэння адрозненняў, што дзецям заўважыць лягчэй, а затым адзначаюцца падобныя прыкметы. Заканчваецца працэс параўнання абагульненнем — вызначэннем адметных прыкмет кожнага прадмета.

Асноўнымі прыёмамі на гэтых занятках з'яўляюцца пытанні і ўказанні выхавальніка, які кіруе працэсам параўнання, дапамагае ўбачыць тыя асаблівасці, якія дзеці самі не заўважаюць. Выхавальнік пытаецца: што гэта? Што будзем параўноўваць? Каму патрэбны гэтыя рэчы? Паглядзім, чым яны адрозніваюцца? (Адзначаюцца колера, форма, памеры, дэталь прадметаў.) А чым яны падобныя? Што ў іх аднолькавае?

Напрыклад, дзеці параўноўваюць парцэляваную талерку і саламяную хлебніцу. Адзначаюць, што гэтыя рэчы патрэбны дома, гэта посуд. Талерка зроблена з парцэляны, яна парцэляваная. У талерку можна наліваць суп, з яе ядуць кашу, бульбу. Пасля абед талерку мыюць. У хлебніцы захоўваюць хлеб. Чым зручная саламяная хлебніца? Ці можна ў хлебніцу наліць суп? Ці можна класці кашу, бульбу? (Хлебніцу не адмыеш. На ёй застаюцца плямы.) А чым падобныя талерка і хлебніца? (Яны абедзве круглыя. І хлебніца, і талерка - гэта прадметы по-суду, іх трэба ныкарыстоўваць па прызначэнні, берагчы.)

3. Заняткі па фарміраванні паняццяў

Трэцяя група заняткаў адпавядае *трэціму* (апошнім у) напрамку ў змесце слоўнікавай работы — увядзенню слоў абагульняючага характару на аснове фарміравання відавых і радавых паняццяў.

Пры папярэднім разглядванні прадметаў, іх асаблівасцей у дзяцей фарміраваліся ўяўленні аб іх. Аднак ва ўяўленні не адлюстравана сутнасць

прадмета. Сутнасць вызначаецца цэнтральным кампанентам, якому падпарадкаваны астатнія. Так, вызначальным кампанентам для прадметаў з'яўляецца яго прызначэнне, для працоўных працэсаў — вынік працы. Такім чынам, асваенне паняццяў і адпаведнага слоўніка патрабуе ўмення бачыць асаблівасці прадметаў і з'яў, вылучаць сярод шэрага асаблівасцей найбольш істотныя і абагульняць на гэтай аснове прадметы і з'явы. Усё гэта забяспечвае развіццё прасцейшых форм славесна-лагічнага мыслення дзіцяці і асваенне абагульняючай функцыі слова.

Да заняткаў гэтай групы В. І. Логінава вызначае наступныя палажэнні, якія дазваляюць забяспечыць разумовае і маўленчае развіццё дзяцей.

1. Заняткі будуюцца на наглядным матэрыяле. Наборы прадметаў павінны адрознівацца па неістотных прыкметах і мець агульную прыкмету або групу іх, што адпавядае зместу паняцця.

2. Цэнтральным момантам метадыкі заняткаў з'яўляецца навучанне дзяцей вылучэнню істотных прыкмет як асновы для абагульнення, на якой уводзіцца слова, што абазначае паняцце.

4. Замацаванне засвоенага паняцця і слова, што яго абазначае, ажыццяўляецца перш за ўсё шляхам аднясення прадметаў да паняцця на аснове вызначэння істотнай прыкметы.

Адрозніваюцца відавныя і радавыя паняцці. **Відавныя паняцці**— вузкія па аб'ёму, яны аб'ядноўваюць адзін від прадметаў. Так, у відавое паняцце «кубак» уваходзіць усе магчымыя кубкі рознага колеру, памеры, формы, матэрыялу.

Радавыя паняцці - гэта паняцці большага аб'ёму, якія ўключаюць як састаўныя часткі відавныя паняцці. Напрыклад, радавое паняцце «адзенне» ўключае ў сябе шэраг відавых: сукенка, паліто, куртка, касцюм і г. д.

І відавныя і радавыя паняцці патрабуюць вызначэння істотных прыкмет і абагульнення па іх. Але характар гэтых прыкмет, іх колькасць - розныя. Істотнымі прыкметамі для відавых абагульненняў часта могуць быць знешнія асаблівасці прадметаў: часткі, форма, велічыня, матэрыял і г. д. Напрыклад, сумка адрозніваецца ад рукзака адсутнасцю рамянёў, кубак ад конаўкі —

матэрыялам, з якога зроблены.

Для радавых паняццяў істотнымі могуць быць як знешнія, так і ўнутраныя прыкметы або іх групы. Так, у аснове адрознення такіх радавых паняццяў, як «посуд» і «мэбля», ляжаць не толькі розныя знешнія прыкметы, але і спосаб выкарыстання прадметаў, якія ў іх уваходзяць; у аснове адрознення паняццяў «агародніна» і «садавіна» ляжаць больш глыбокія прыкметы: спосаб выкарыстання, месца вырошчвання і інш.

Фарміраванне відавых паняццяў. Гэтыя заняткі праводзяцца галоўным чынам з дзецьмі чацвёртага і пятага года жыцця. У набор прадметаў для заняткаў павінны ўваходзіць перш за ўсё прадметы адпаго віду, якія адрозніваюцца неістотнымі прыкметамі, напрыклад каструлі рознага памеру. Акрамя таго, да заняткаў рыхтуюцца іншыя прадметы блізкіх відаў, у дадзеным выпадку — гэта друшляк, бітон, патэльня, вядро, слоік, якія дзеці павінны адрозніваць ад каструлі. Методыка заняткаў пабудавана так, што дзеці ставяцца перад неабходнасцю выбару прадмета з групы падобных. Задача выбару ўключаецца ў цікавую для дзяцей дзейнасць, у першую чаргу гульнявую.

Прапануецца наступная структура заняткаў¹.

1. Адбор прадметаў пэўнага прызначэння з групы прадметаў, якая ўключае і прадметы блізкіх відаў. Для гэтага ствараецца праблемная сітуацыя, у якой на першы план выступае прызначэнне прадмета.

Напрыклад, выхавальнік расказвае, што Нязнайка сабраўся зварыць суп для сваіх сяброў, але ў яго нічога не атрымалася. Чаму? (Нязнайка трымае ў руках друшляк.) Дзеці тлумачаць, што ў друшляку суп не зварыш. Які ж прадмет трэба ўзяць?

Нязнайка бярэ патэльню, затым вядро, бітон, слоік. Дзеці кожны раз тлумачаць, чаму ў гэтых прадметах нельга варыць суп. Затым дзеці адбіраюць каструлі.

2. Вызначэнне істотных агульных прыкмет прадметаў, што склалаюць відавое паняцце. Напрыклад, усе каструлі гругляя, яны даволі шырокія («а то

¹ Логинова В.И., Орлянская И.А. Формирование видовых обобщений у детей старшего дошкольного возраста //

палонік не улезе»), высокія, збоку ёсць ручкі, накрыўка. Каструлі зроблены з металу, каб не пабіліся, не прамоклі і г. д.

3. Стварэнне практычных сітуацый, у якіх дзеці выбіраюць прадмет неабходны для рэалізацыі пэўнай задачы з групы прадметаў аднаго віду. Напрыклад, трэба выбраць каструльку, каб зварыць яйка, кашу маленькаму дзіцяці, боршч на вялікую сям'ю і да т. п.

Фарміраванне радавых паняццяў. Заняткі гэтага віду праводзяцца з дзецьмі пятага і шостага гадоў жыцця. Структура іх, таксама распрацаваная В. І. Логінай, адрозніваецца ад папярэдніх, паколькі мэта іх - абагульніць групу прадметаў розных відаў.

Першая частка заняткаў прысвячаецца вылучэнню ў прадметах усяго набору прыкмет, ужо знаёмых дзецям. Для гэтага ім прапануюцца тры-чатыры віды прадметаў, якія ярка адрозніваюцца па неістотных прыкметах. Напрыклад, для фарміравання радавога паняцця «жывёлы» ў першай частцы заняткаў дашкольнікам можна прапанаваць малюнкі ваўка, лісы, казы і свінні. Дзеці называюць прыкметы кожнага з іх.

Другая частка заняткаў - навучанне дзяцей уменню аддзяляць істотныя для абагульнення прыкметы ад неістотных, абагульняць групу прадметаў па істотных прыкметах і ўвядзенне адпаведнага слова. Гэта работа над паняццем. Так, дзеці абагульняюць тыя прыкметы, якія ўжо вылучылі, адказваючы на пытанні: што ў гэтых жывёл рознага? (У ваўка і лісы лапы, а ў казы і свінні капыты; у казы ёсць рогі; ва ўсіх пыса, а ў свінні лыч — пятак.) Што яны ядуць? (Мяса ці траву.) Што ў іх агульнага? (У іх ёсць тулава, галава, ногі (лапы або капыты), хвост.) Як яны рухаюцца? (Ходзяць, бегаюць па зямлі.) Выхавальнік зазначае, што гэта жывёлы.

Трэцяя частка заняткаў прысвячаецца практыкаванню дзяцей у падвядзенні відаў прадметаў пад паняцце на аснове ўліку істотных прыкмет. Для гэтай часткі заняткаў набор прадметаў дапаўняецца відамі, якія уваходзяць у гэтае паняцце, і відамі, якія з'яўляюцца блізкімі, але ўваходзяць у іншыя паняцці. Для

заняткаў па тэме «Жывёлы» гэта могуць быць малюнкi зайца, лася, вожыка, вавёркі, ката, барана, жырафы, рыбы, жука, камара, птушкі. Дзеці класіфіцыруюць малюнкi. Напрыклад, на адну палічку ставяць малюнкi з выявамі жывёл, на другую — тыя, што да іх не адносяцца. Кожны раз неабходна растлумачваць сваё рашэнне, г. зн. вызначаць істотныя прыкметы для паняцця. Выхавальнік дапамагае пытаннямі.

Далейшая работа над паняццямі ідзе па лініі іх дыферэнцыравання. Напрыклад, паняцце «транспарт» дыферэнцыруецца, і на гэтай аснове ўводзяцца новыя словы: *транспарт наветраны, водны, наземны, падземны*. Галоўным тут таксама з'яўляецца вылучэнне істотнай прыкметы і падвядзенне пад паняцце (водны транспарт перавозіць людзей і грузы па вадзе, гэта лодка, параход, баржа). Гэтак жа дыферэнцыруюцца такія паняцці, як «адзенне» - зімовае, летняе, дэмісезоннае; «посуд» — чайны, сталовы, кухонны; «мэбля» - для дома і для розных устаноў (школы, дзіцячага сада, пошты і г. д.); «жывёлы» - свойскія і дзікія і інш.

4. Работа над сэнсавым значэннем слова

Пашырэнне слоўніка дзяцей - важная задача маўленчага развіцця і разумовага выхавання дзіцяці. Аднак гэта не адзіны накірунак слоўнікавай работы.

Каб узбагаціць як маўленчае, так і разумовае развіццё дзяцей, трэба праводзіць мэтанакіраваную работу над словам як структурнай адзінкай мовы, вызначаючай уласцівасцю якой з'яўляецца семантычны змест, значэнне (Л. М. Струніна)¹.

З моўным паняццем *слова* дзеці знаёмяцца ў сярэднім узросце. Методыка гэтай работы разглядаецца ў раздзеле «Навучанне грамаце».

У старэйшых дашкольнікаў фарміруюць уяўленне, што кожнае слова мае сваё значэнне, у іх слоўнік уваходзяць спецыяльныя терміны «значэнне», «сэнс слова», «азначае», «значыць». Дзеці вучацца адказваць на пытанне: «Што азначае слова?» Напрыклад, выхавальнік пытаецца; «Што азначае слова

¹ Струніна Е.М. Развитие словаря детей // Умственное воспитание детей дошкольного возраста / Под ред.

лялька?» (Лялька - гэта цацка. Ляльку можна апрацаваць, гуляць з ёю, карміць).

Падабаюцца пяцігодкам гульні, у якіх адзін з іх загадвае значэнне якога-небудзь слова, а астатнія адгадваюць гэтыя слова: «Прадмет, якім мы ядзім суп?» (Лыжка.); «Свойская жывёла, якая ловіць мышэй» (Кот.) і да т. п.

Дзеці падводзяцца да разумення таго, што слова трэба ўжываць дакладна па сэнсе, інакш атрымліваецца незразумела, нават смешна (выказванні тыпу: «Я выпіў чай бягом», «Мамачка, патушы сонца», «Тата, ідзі шэптам» і да т. п.) Дашкаляты адказваюць на пытанні: «Ці можна так сказаць?» «Як правільна сказаць?» У якасці займальнага матэрыялу выкарыстоўваюцца розныя небыліцы, прачытаўшы якія, выхавальнік пытаецца, ці заўважыць хто ў вершы недарэчнасць, тое, чаго не бывае. Просіць не толькі назваць недарэчнасць, але і растлумачыць яе.

Дашкольнікі падводзяцца да разумення таго, што слова можа мець не адно, а некалькі значэнняў. З гэтай мэтай дзецям даюцца заданні на падбор сінонімаў да такіх словазлучэнняў, як, напрыклад, *свежы хлеб*, *свежы вецер*, *свежая кашуля*. Педагог прапануе выхаванцам замяніць слова *свежы*, г. зн. падабраць слова, блізкае па сэнсе. Так, да словазлучэння *свежы хлеб* дзеці падбіраюць словы: *цёплы*, *смачны*, тлумачаць, што замест *свежы вецер* можна сказаць *халодны вецер*, а *свежая кашуля* значыць *чыстая*.

Затым дзецям прапануюцца сітуацыі, у якіх яны будуць падбіраць сінонімы і антонімы. Напрыклад, у працэсе гутаркі па змесце беларускай народнай казкі «Зайчыкі» (апрацоўка Я. Коласа) выхавальнік задае такія пытанні: калі зайчыкі ішлі тапіцца, які ў іх быў настрой? (Сумны.) Як сказаць інакш? Падбярыце словы, блізкія па сэнсе. (Невясёлы, дрэнны, нярадасны...) Значыць, яны не проста ішлі, а... (Пляліся, цягнуліся, валакліся...) А калі зайчыкі ўбачылі, што іх баіцца жаба, які ў іх стаў настрой? (Добры, вясёлы, радасны, шчаслівы...) Яны не проста пабеглі ў лес, а... (Паімчаліся, паляцелі, паскакалі...)

У такіх маўленчых сітуацыях дзеці практыкуюцца ў правільным ужыванні слоў, словазлучэнняў, у выбары слоў, найбольш адпаведных дадзенай сітуацыі.

Адначасова дзецям прапануюцца заданні на складанне сказаў са словамі-сінонімамі, антонімамі, мнагазначнымі словамі. Напрыклад, з кожным словам сінанімічнага рада: *смелы, мужны, храбры, адважны* і з антанімічнымі парамі: *цяжкі і лёгкі, складаны і просты*, класці сказы з заменай адных слоў іншымі (*цяжкая задача і лёгкая задача, складаная задача і простая задача, цяжкі чамадан і лёгкі чамадан*, але нельга сказаць *складаны* або *просты чамадан*). Такія заданні фарміруюць у дзяцей уменне сэнсава, дакладна злучаць словы, дыферэнцыраваць значэнні сінонімаў і мнагазначных слоў.

Карысна чытаць дзецям займальцыя вершы са словамі, аднолькавымі па гучанні, але рознымі па сэнсе, мнагазначнымі словамі¹, звяртаць увагу на сінонімы і антонімы ў мастацкіх творах.

Пералічаныя заданні, якія дзеці выконваюць на занятках па развіцці маўлення, мэтанакіравана «ўводзяць» дашкольнікаў у маўленчую рэчаіснасць, выхоўваюць чуласць да сэнсавых адценняў роднага слова.

Работа над сэнсам слова садзейнічае ўдасканаленню звязнага маўлення дзяцей, дзякуючы развіццю ўмення падбіраць словы дакладна ў адпаведнасці са зместам сваёй думкі.

5. Замацаванне і актывізацыя слоўніка

Замацаванне, удасканаленне і актывізацыя слоўніка адбываюцца на такіх занятках, як разглядванне карцін, цацак, загадванне і адгадванне загадак, у ходзе дыдактычных практыкаванняў і гульняў.

Разглядванне карцін і малюнкаў. Задача выхавальніка - вучыць дзяцей успрымаць сэнс карціны, разглядаць яе паслядоўна, вылучаць істотнае.

Заняткі можна пачынаць з кароткай уступнай гутаркі, якая падрыхтоўвае дзяцей да ўспрымання малюнка. Так, перад тым як разглядаць карціну «Зімовыя забавы», выхавальнік пытаецца ў дзяцей: *якая цяпер пара года? Якое надвор'е ўзімку? Чым займаюцца дзеці ўзімку? Як вы гуляеце ўзімку?*

Практыкуецца і зварот да мінулага вопыту дзяцей. Напрыклад, дзеці адзін-два дні таму былі на экскурсіі, дзе знаёміліся з будаўніцтвам дома. Сёння ім

¹ Прыклады такіх вершаў гл. У кн.: Старжынская Н.С. Займальны матэрыял па навучанню грамаце. Мн., 1989.

прапануецца карціна пра будаўніцтва. Перш чым паказваць карціну, выхавальнік пытаецца ў дзяцей, куды яны хадзілі, што бачылі, з кім пазнаёміліся.

Заняткі можна пачынаць з загадкі, з чытання ўрыўка з верша, апавядання, якія дапамогуць зразумець змест карціны. Так, перад разглядваннем карціны «Новенькая» з серыі «Карціны для дзіцячых садоў» В. І. Салаўёвай можна прачытаць дзецям урывак з верша Н. Парукава, якое заканчваецца словамі «У дзетсадаўскіх малят спраў цікавых вельмі шмат». Дашкольнікі адказваюць на пытанне: якімі цікавымі справамі займаюцца дзеці ў садзе.

Вядучым прыёмам ў рабоце з карцінай з'яўляюцца пытанні выхавальніка. Гэта перш за ўсё пытанні, якія дапамагаюць зразумець агульны змест карціны. (Пра што гэта карціна? Якая пара года адлюстравана на карціне?) Дзецям задаюцца пытанні канстатуючын характару (хто? што? дзе? калі?), прычиннага (чаму? для чаго? навошта?), пытанні, накіраваныя на апісанне прадметаў, дзеючых асоб (які? што робіць? на што падобныя?). Важную ролю адыгрываюць пытанні, якія стымулююць слоўнікавую работу: якімі іншымі словамі можна пра гэта сказаць? Якія гэта хлопчыкі? Падбярыце такія словы, каб мы адразу зразумелі. Кошка вялікая, а кацяня...? Сабака разумны, а шчаня...?

Л. І. Ціхеева раіла задаваць дзецям пытанні з элеменентамі саборніцтва: хто болын прадметаў убачыць на карціне?

А. М. Бародзіч падкрэслівае, што мэта разглядвання карціны, мэта пытанняў, якія задаюцца, - высветліць *асноўны* змест карціны, а таму трэба актывізоўваць пэўную групу слоў, а не слоўнік увогуле, пытацца не пра ўсё літаральна, што ёсць на карціне а пра асноўнае.

Напрыклад, разглядванне карціны «Вожыкі» з серыі «Дзікія жывёлы» П. С. Меншыкавай групе «Фантазёры». Выхавальнік пытаецца: «Каго вы бачыце на карціне? Што робіць вожычыха? А што робяць маленькія вожыкі? Што ядуць вожыкі? Чым пакрыта цела вожыка? Значыць, вожык які? (Калючы.) Навошта вожыку патрэбны іголки? З чым можна параўнаць вожыка? Помніце, як пра яго

гаворыцца ў загадцы: «Бяжыць клубок з іголкі на кароткіх ножках»? Калі вожык асабліва падобны на клубок з іголкі? Якім адным словам можна назваць вожыка, каб паказаць, што ў яго кароткія ножкі? (Каратканогі.) Які ж вожык? Давайце ўспомнім усе словы, якія мы пра яго гаварылі». (Калючы, маленькі, шэры, лясны звярок, каратканогі, падобны на клубок.) Такім чынам ажыццяўлялася замацаванне і актывізацыя слоў, якія абазначаюць якасці жывых істот (вожыкаў).

Вельмі важныя ў актывізацыі слоўніка настольныя малюнкi. Л. І. Ціхеева прапанавала праводзіць такія віды заняткаў з прадметнымі малюнкамі: назвы прадметаў, іх частак, дзеянняў, якасцей, прыкмет, уласцівасцей; апісанне малюнкаў, супастаўленне і параўнанне іх, сістэматызацыя (групіроўка і класіфікацыя), падбор малюнкаў да тэмы, падбор малюнкаў да вершаў і аповяданняў. Усе гэтыя віды заняткаў, як правіла, праводзяцца ў выглядзе дыдактычных гульняў («Падбяры малюнак», «Што падобнае, а што рознае», «Лато» і інш.).

Л. І. Ціхеева звяртала ўвагу на важнае значэнне для развіцця маўлення дзяцей іх самастойных творчых малюнкаў. Сваім поўным цікавасці стаўленнем да малюнкаў дзяцей выхавальнік заахвочвае іх растлумачыць, што яны намалювалі. З гэтай жа мэтай можна выкарыстоўваць малюнкi таварышаў, змест якіх дастаткова зразумелы і даступны разуменню. Такія малюнкi, адзначала Л. І. Ціхеева, могуць служыць матэрыялам для ўсіх тых відаў работ па карцінах, пра якія гаварылася вышэй.

Разглядванне прадметаў і цацак. Выкарыстоўваецца ва ўсіх узроставых групах. Л. І. Ціхеева пісала: «Калі карціны развіваюць у дзяцей увагу, засяроджанае сузіранне, што садзейнічае зрокаваму ўспрыманню вялікай колькасці дэталей і слоў, то рэальны прадмет, практыкуючы некалькі аналізатараў і матэрную сферу дзіцяці, аказвае ўплыў і на іншыя істотныя бакі развіцця»¹. У ліку натуральных прадметаў дзецям прапануецца садавіна, агародніна, якія можна панюхаць, пакаштаваць. Такія заняткі выклікаюць

¹ Тихеева Е.И. развитие речи детей. С. 78.

маўленчую актыўнасць дзяцей.

Сярод цацак, якія прапануюцца для разглядвання,— лялькі, цацкі-жывёлы, цацачнае адзенне, посуд, транспарт і інш. Дзеці называюць цацку, яе часткі, форму асобных частак, старэйшыя дашкольнікі называюць матэрыял, з якога цацка зроблена, абагульняючае слова.

Разглядванне цацак, папярэджае А. М. Бародзіч, трэба адрозніваць ад дыдактычнай гульні з гэтымі ж цацкамі. Выкарыстанне дыдактычнай гульні дыктуе наяўнасць гульнівага дзеяння, захаванне яе правіл.

Напрыклад, разглядваючы грузавы аўтамабіль, дзеці малодшай групы адказваюць на пытанні выхавальніка: што гэта? Чаму гэты аўтамабіль называюць грузавым? Якія грузы воззяць на такім грузавым аўтамабілі? А яшчэ што? Дзе ляжаць прадукты? Як называецца гэта частка аўтамабіля? Успомніце, хто прывёз прадукты ў дзіцячы сад? Дзе сядзіць шафёр? Што ёсць у кабіне шафёра? Як шафёр вядзе машыну? Што яшчэ ёсць у аўтамабіля? Якія ў яго колы? Успомніце, як мы вымяралі вышыню колаў грузавіка, які бачылі ў час прагулкі.

Разглядванне і карціны і цацкі звычайна завяршаецца складаннем па іх звязнага аповяду.

Загадванне і адгадванне загадак. Асаблівая каштоўнасць гэтых заняткаў заключаецца не толькі ў тым, што на іх ажыццяўляецца замацаванне ведаў аб асаблівасцях прадметаў і з'яў, а таксама адпаведнага слоўніка, але і ў тым, што загадкі дапамагаюць дзіцяці зразумець і авалодаць вобразным ладам роднай мовы.

Загадка - гэта кароткае апісанне прадмета ці з'явы, часта ў паэтычнай форме, якое заключае ў сабе мудрагелістую задачу ў выглядзе прамога або ўскоснага пытання. Адгадаць загадку - значыць знайсці вырашэнне задачы, адказаць на пытанне, г. зн. выканаць даволі складаную мысліцельную аперацыю.

Часцей за ўсё загадкі па сваёй будове падзяляюцца на *тры* віды:

1. Загадкі, у якіх пералічваюцца прыкметы прадмета або з'явы, але сам прадмет (з'ява) не называецца. Напрыклад, «За ўсіх птушак ён чарней, чысціць

поле ад чарвей». (Грак.) Каб адгадаць такую загадку, дзіця павінна быць знаёмае з пералічанымі ў ёй прыкметамі, узнавіць па іх вобраз прадмета.

2. Загадкі, пабудаваныя на адмоўным параўнанні прадмета з іншым прадметам. Напрыклад, «Ляціць, а не птушка, вые, а не звер». (Вецер.) Тут адгадваючы павінен супастаўляць розныя, але ў той жа час чымсьці падобныя прадметы.

3. Самы распаўсюджаны тып загадак — гэта загадкі метафарычныя, у якіх апісанне прадмета вядзецца праз іншы прадмет. Гэта такія загадкі, як «Румяны Піліп да палкі прыліп». (Яблык.); «У залаты клубочак схаваўся дубочак». (Жолуд.) У гэтым выпадку дзіця павінна не толькі ведаць асаблівасці прадмета, але і ўмець параўноўваць прадметы, бачыць у іх агульнае. Адгаванне метафарычных загадак развівае як лагічнае, так і вобразнае мысленне дзяцей.

Некаторыя загадкі змяшчаюць як дакладныя апісанні, так і «зашыфраваныя» з дапамогай іншасказанняў прыкметы прадметаў і з'яў. Напрыклад, «Не ўпрыгожвае, а сярэбраны, не пастух, а статак авец пасе». (Месяц.) Гэтыя загадкі адносяцца да найболей складаных.

Як вучыць дзяцей адгадваць загадкі, расказваюць у сваіх кнігах Л. І. Ціхеева, А. П. Вусава¹, Ю. Г. Іларыёнава².

Загадкі павінны быць даступныя дзецям па змесце, г. зн. аб знаёмых прадметах і з'явах, характэрныя асаблівасці якіх дзецям добра вядомыя. Важна, каб дзеці не запаміналі адгадкі да загадак, а вучыліся бачыць за вобразным апісаннем рэальны прадмет і яго асаблівасці. Гэтаму дашкольнікаў неабходна спецыяльна вучыць.

Спецыфіка і паслядоўнасць аперацый, якія ажыццяўляюцца пры адгаванні загадак і якія з'яўляюцца асновай для доказу, раскрыты Ю. Г. Іларыёнавай. Гэта, перш за ўсё, аналіз - вылучэнне прыкмет прадмета, якія ўказаны ў загадцы, затым сінтэз - супастаўленне і аб'яднанне вылучаных прыкмет, уста-наўленне паміж імі магчымых сувязей. Нарэшце, гэта вывад на аснове

¹ Усова А.П. Русское народное творчество в детском саду. М., 1972.

² Илларионова Ю.Г. Учите детей отгадывать загадки. М., 1976.

ўстаноўленых сувязей — адгадка. Чым больш прыкмет будзе вылучана ў загадцы, тым лягчэй зрабіць сінтэз, устанавіць сувязь паміж гэтымі прыкметамі, тым беспамылковай зрабіць вывад, г. зн. адгадаць. Такім чынам, асаблівасці зместу і структуры загадкі як літаратурнага жанру дазваляюць фарміраваць у дзяцей навыкі маўлення-доказу.

Пры навучанні дзяцей адгадванню загадак трэба загадзя знаёміць іх з тымі прадметамі і з'явамі, з якімі будуць прапаноўвацца загадкі. Пры гэтым вельмі важна супастаўляць і параўноўваць прадметы, з'явы, карыстаючыся метафарычнымі сродкамі мовы і тым самым развіваць вобразнае мысленне дзяцей.

На занятках прымяняецца нагляднасць: дзецям паказваюцца тыя прадметы, аб якіх будуць загаданы загадкі. Напрыклад, на стала ў выхавальніка цацкі-жывёлы: кот, вожык, карова. Выхавальнік загадвае загадкі: «Паўзун паўзе, іголка вязе», «Двума бадаецца, чатырма ходзіць, адным мух ловіць», «Маленькія лапкі, на лапках драпкі, ціхенька ступае, мышак пужае». Гэты шлях адгадвання нескладаны для дзіцяці, паколькі перад яго вачыма знаходзяцца загаданыя прадметы, але вельмі карысны тым, што загадкі раскрываюць асаблівасці роднай мовы і яе вобразаў, прывучаюць да вострай, жывой думкі, паэтызуюць навакольны свет, пазкаваюць такія бакі з'яў, якія часта застаюцца непрымечанымі.

Калі дзецям прапаноўваюцца больш складаныя загадкі, загаданыя прадметы можна разглядаць не загадзя, а на гэтых жа занятках, вычляняючы толькі тыя прыкметы, якія адлюстраваны ў загадцы. Гэта, напрыклад, такія загадкі: «Ляжыць паленца, а ўнутры сэрца». (Аловак.); «Глянупа на яго - сябе ўбачу». (Люстэрка.) Ускладненнем з'яўляецца загадванне загадак у адсутнасць прадмета - яго можна выставіць пры матывіроўцы адгадкі; загадванне новых загадак пра вядомыя прадметы.

Важна, каб дзіця ўмела матываваць свой адказ-адгадку, вылучаючы ўсе названыя ў загадцы прыкметы прадмета. Напрыклад, загадка: «Жоўтая гаспадыня з лесу прыйшла, усіх курэй пералічыла ды з сабой панесла».

Адгадка з матывіроўкай: «Гэта ліса. Яна рыжая, можна сказаць жоўтая, ліса любіць курэй, забіраецца ў куратнік і крадзе іх, уносіць з сабой у лес».

Калі дзіця вылучае не ўсе прыкметы, адгадка можа быць правільнай, але не даказанай з усёй паўнотай. Напрыклад, «Растае сняжок, ажыў лужок, дзень прыбывае, калі гэта бывае?» Дзеці адразу вылучылі істотную прыкмету «растае сняжок» і далі такое тлумачэнне: «Гэта бывае вясной, таму што снег растае». Доказ гучыць недастаткова пераканаўча, таму што і ўзімку можа быць адліга, калі растае сняжок. Выхавальнік звяртае ўвагу на астатнія прыкметы.

Часцей за ўсё няпоўны аналіз прыводзіць да няпоўнага сінтэзу або яго выключэнню, а далей - да памылковасці вываду, няўпэўненасці ў адказах. Так, загадку «Я заўсёды ў роце, а не праглынеш» (язык) дзіця растлумачыла так: «Гэта гумка, яе нельга глытаць». Істотнай прыкметы «заўсёды ў роце» дзіця не заўважыла.

Каб выклікаць у дзяцей цікавасць да доказу, трэба пры адгадванні загадак ставіць перад імі канкрэтную мэту: не проста адгадаць загадку, але абавязкова даказаць, што адгадка правільная. Можна наладзіць гульні-спаборніцтва - хто дакладней дакажа? Хто цікавей дакажа?

Наступны этап — навучанне дашкольнікаў прыдумванню загадак. На першых парах гэтыя заняткі цесна звязаны з заняткамі па апісанні прадметаў. Дзіця апісвае прадмет, не называючы яго, а дзеці адгадваюць, пра які прадмет ідзе размова. Спачатку дзецям патрабуецца нагляднасць, паступова яна здымаецца. Выхавальнік хваліць за рытмічнасць фраз, выкарыстанне параўнанняў.

Самай удалай формай заняткаў па загадванні і разгадванні загадак з'яўляецца гульнівая, напрыклад гульня «Магазін», у якой «пакупнік», не называючы прадмет, які хоча купіць, апісвае яго, а «прадавец» адгадвае.

Дыдактычныя гульні і практыкаванні - важны метады актывізацыі слоўніка дзяцей. Кожная гульня мае свой праграмны змест, які датычыцца замацавання ведаў аб навакольнай рэчаіснасці. У сувязі з гэтым ажыццяўляецца замацаванне і актывізацыя слоўніка дзяцей.

Усе дыдактычныя гульні падзяляюцца на такія **групы**:

- дыдактычныя гульні з цацкамі і прадметамі;
- гульні з малюнкамі, настольна-друкаваныя (паліграфічныя);
- гульні слоўныя.

Дыдактычныя гульні з цацкамі і прадметамі, а таксама з малюнкамі даступныя дзецям усіх узроставых груп. Настольна-друкаваныя гульні праводзяцца, пачынаючы з групы “Маляты”, з невялікімі падгрупамі дзяцей (па 5-6 чалавек). Першы раз з імі гуляе педагог, каб растлумачыць ход гульні. Дзецям сярэдняга і старшэйшага ўзросту выхавальнік толькі тлумачыць гульнію, а дзеці гуляюць самастойна. Слоўныя гульні выкарыстоўваюцца галоўным чынам у групе “Фантазёры”.

Па змесце дыдактычныя гульні на замацаванне ведаў аб наваколлі і адпаведнага слоўніка можна класіфікаваць наступным чынам.

Гульні на ўдакладненне і замацаванне назваў прадметаў. Гэта, напрыклад, гульні з лялькай, у якіх замацоўваюцца назвы адзення, бялізны, пасцельных рэчаў, посуду і інш.

Гульні на замацаванне якасцей, уласцівасцей прадметаў і цацак. Да іх адносяцца гульні тыпу «Цудоўны мяшчак», якія даюць магчымасць актывізаваць слоўнік дзяцей назвамі прадметаў, іх формы, матэрыялу, паверхні (гладкі, шурпаты, халодны і да т. п.).

Дыдактычныя гульні прыродазнаўчага зместу, якія ствараюць спецыяльныя ўмовы для авалодання больш глыбокімі ведамі аб раслінным і жывёльным свеце, для развіцця маўлення і мыслення дзяцей. У такіх гульнях замацоўваюцца словы-назвы раслін, іх частак, жывёл, іх звычай, дзеянняў, пораў года, змяненняў, якія адбываюцца ў прыродзе і г. д. («З якой галінкі гэтыя дзеткі?», «Калі гэта бывае?», «Хто куды?»)

Шырока ўжываюцца гульні, якія замацоўваюць веды дзяцей аб грамадскім жыцці. Напрыклад, «Падарожжа ў краіну дарожных знакаў», дыдактычная задача якой - замацоўваць веды аб правілах дарожнага руху транспарту і пешаходаў; «У вёсцы» - замацоўваюцца веды аб жыцці вяскоўцаў.

Лагічныя гульні і практыкаванні. Гэтыя заняткі праводзяцца з прадметамі, малюнкамі або на словах. Яны маюць на мэце вучыць дзяцей абагульненню і класіфікацыі.

Методыка навучання дашкольнікаў класіфікацыі апісана ў дапаможніку Л. М. Жытнікавай¹. Аўтар звязвае навучанне класіфікацыі з развіццём лагічнага запамінання і мыслення. Яна прапануе паслядоўнасць навучання, якая адпавядае этапам фарміравання ў дзяцей разумовых дзеянняў і паняццяў, адкрытых псіхолагам А. Я. Гальперыным.

Спачатку дзяцей вучаць класіфікаваць у практычнай дзейнасці. Трэба паказаць дзецям сам працэс групоўкі, звязаны з ужываннем абагульненай назвы, даць ім узор па стварэнні групы прадметаў. Напрыклад, выхавальнік выкарыстоўвае гульнявы сюжэт: «Да нас прыйшла ў госці кошка, а за ёй іншыя жывёлы. Якія?» Паказвае цацкі, дзеці называюць іх. З той жа мэтай праводзяцца гульні «Што ў скрынцы?», «Хто ў хатцы жыве?» і да т. п. Па ходзе гульні і ў заключэнне яе выхавальнік па магчымасці часта ўжывае абагульняючыя словы.

Пасля пэўнай колькасці гульняў, у якіх дзеці ажыццяўляюць практычныя дзеянні аднясення і групоўкі, трэба ўводзіць розныя слоўныя гульні, дзе дзеці ўжо дзейнічаюць у форме вонкавага маўлення, абапіраючыся на веды, якія атрымалі раней. Гэта такія гульні, як «Назаві, што ведаеш» (дзеці раскрываюць тое або іншае радавое паняцце: «Мэбля - гэта...; Агародніна - гэта...»), «Працягвай», «Хто больш назаве».

Далейшай задачай выхавальніка з'яўляецца навучанне дзяцей класіфікацыі ў форме разумовага дзеяння. Дзеці самастойна знаходзяць тыя агульныя прыкметы, па якіх прадметы могуць быць аднесены да адной групы, напрыклад гульня «Знайдзі, што падыходзіць». Перад дзіцем набор аднародных прадметаў (талерка, лыжка, кубак). У баку два іншых прадметы, адзін з якіх адносіцца па значэнні да той групы прадметаў, што перад дзіцем, а другі - не (сподак, чаравік). Дзіцяці прапануецца далучыць да групы тое, што падыходзіць, а затым

¹ Житникова Л.М. Учите детей запоминать. М., 1978.

растлумачыць, чаму падыходзіць менавіта гэты прадмет.

Пасля таго як дзеці навучацца добра групуваць прадметы або малюнкi, з імі праводзяцца розныя слоўныя гульні на абагульненне і класіфікацыю: «Назаві адным словам», «Не памыліся» (вядучы называе прадмет, а дзіця ў адказ - абагульняючае слова) і інш.

У ходзе навучання паводле метадыкі Л. М. Жытнікавай у дзяцей фарміруюцца мысліцельныя аперацыі суаднясення, супастаўлення, параўнання, абстрагавання, вызначэння і абагульнення.

Актывізацыя слоўніка адбываецца і на іншых занятках, як маўленчых, так і немаўленчых (матэматычных, па выяўленчым мастацтве, фізічнай культуры і г. д.). На гэтых занятках пераважаюць іншыя вядучыя задачы, але выхавальнік павінен заўсёды памятаць пра тое, што дзіцяці трэба дапамагчы падабраць найбольш дакладныя, удалыя словы для адказу на пытанне, пры складанні апавядання, справадачы пра выкананае заданне і г. д., замацаваць цяжкую для дашкольнікаў лексіку.

Пры навучанні беларускай мове ў дзіцячым садзе з рускамоўным рэжымам замацаванне слоўніка ажыццяўляецца галоўным чынам на занятках па развіцці беларускага маўлення. Замацаванне слоў праводзіцца ў пэўнай паслядоўнасці: распазнаванне слова ў маўленні выхавальніка, узнаўленне слова (паўтарэнне за выхавальнікам), самастойнае называнне слова. Педагог стварае спецыяльныя гульнівыя сітуацыі, у якіх дзеянні дзяцей са словам падобныя на тыя, што адбываюцца ў рэальнасці. У выніку дзіця не проста механічна запамінае тое ці іншае слова, а вучыцца карыстацца ім як прыладай маўленчай дзейнасці. Пры гэтым ужыванне слоў практыкуецца не ізалявана адно ад аднаго, а ў складзе групы семантычна блізкіх слоў, што аблягчае пошук кожнага слова, аперыраванне ім. Падрабязна метадыка раскрываецца ў кнізе Н. С. Старжынскай «Беларуская мова ў дзіцячым садзе» (Мн., 1995. С. 52—57).